

ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPI UNIVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

İctimai və texniki elmlər seriyası

SAY 1 – 2021

**WESTERN CASPIAN UNIVERSITY
SCIENTIFIC BULLETIN**

The series of social and technical sciences

№ 1 - 2021

BAKI - 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ

- Baş redaktor :** **Hüseynqulu Bağirov**, Qərbi Kaspi Universitetinin Qəyyumlar Şurasının sədri, t.ü.f.d., professor
- Məsul katib :** **Gülmarə Seyidova**, fil.ü.f.d.
- Üzvlər:** **Nərgiz Axundova**, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor
Elçin Əliyev, sən.e.d., professor
Emilia Alaverdiyeva, s.e.d., professor (Gürcüstan Texniki Universiteti)
Ədalət Kərimov, r.e.d., professor
Fuad Məmmədov, t.e.d., professor
Pərviz Qurbanov, i.ü.f.d., professor
Şahin Xəlilli, fil.ü.f.d., professor
Məsud Əfəndiyev, professor (Almaniya, Helmholtz “Elmi-Tədqiqat Mərkəzi”)
Mikael Sukkov, b.e.d., professor (Almaniya, Təbiəti Qoruma Fondunun təsisçisi)
Ahmet İpek, b.e.d., professor (Uludağ Universiteti, Türkiyə)
Hartmut Müller, b.e.d. (Lower Oder Valley (Milli Park) və Şirvan Milli Parklarının eks-direktoru).
Abdol Samad Navi, UİTM (Universiti texnoloji MARA), Bizness və menecment fakultəsinin iqtisadçı, professoru.
Mohammed İshfaq, İqtisadi analitik, Pakistan
- Rəyçilər:** **Afaq Həsənova**, r.ü.f.d., dosent
Namiq Muradov, i.ü.f.d.
Əsrəf Həsənov, i.ü.f.d.
Kamil Abdullayev, i.ü.f.d.
Nasir Riaz – Beynəlxalq biznes idarəsi, Pakistan
Hriday Sarma – Relex şirkətində baş istisadçı, Hindistan

Redaksiyadan

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı 2017-ci ildən oxucularla görüşə davamlı yeniliklərlə gəlməkdədir. Bu da jurnalın qarşısına qoyduğu inkişaf hədəfi ilə bağlıdır.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, cari ildən “Elmi xəbərlər” jurnalına göndərilən məqalələr redaksiyanın peşəkar ekspert heyətinə resenziyaya göndəriləcək, yalnız elmi-tədqiqat tutumlu əsərlərin dərc olunması mümkün olacaq.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyətinin məqsədi yerli və xarici tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaları, pedaqoji, metodoloji və metodiki məsələləri əhatə edən, elm və təhsilin inkişafına xidmət göstərən elmi tutumlu yazıları geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

Həmçinin, “Elmi xəbərlər” jurnalı digər universitet və institutların dissertant və elmi işçilərinin elmi əsərlərini dərc etməyə açıqdır.

Ümid edirik ki, “Elmi xəbərlər” jurnalı ictimai və humanitar sahələrdə həyata keçirilən elmi tədqiqatların yayılmasında, məqalələrin geniş oxucu kütləsinə çatmasında bir növ vasitəçi rolunu oynayacaq. “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyəti mütəxəssisləri, elm adamlarını, o cümlədən, gənc tədqiqatçıları əməkdaşlığa və jurnalda elmi məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edir.

From the editorial office!

In 2017 the journal "Scientific News" of "Western Caspian" University, is looking forward to welcoming its readers with great innovations.

The journal "Scientific News" was included in the publication list, which was approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

The journal's main objective is to inform a wide range of readers about research conducted by local and foreign scientists in the fields of fundamental and applied science - pedagogy, psychology, methodology and another research, included in the development of science and education.

We hope that "Scientific News" journal will play the role of an intermediary for a wide readership through the dissemination of scientific research in the social and humanitarian fields.

Editorial experts for the journal "Scientific News", scientists, especially young researchers are invited to cooperate with the journal. We want to note that our journal is open to cooperation with scientists and researchers from other universities.

We would like to draw your attention to the fact that in the current year all the articles of the "Scientific News" journal will be sent for consideration to professional experts, and only works of scientific and research potential will be published.

MÜNDƏRİCAT

İQTİSADİYYAT

1. **Solmaz Muxtar qızı GÖZƏLOVA**
Qloballaşma şəraitində türk dövlətlərinin enerji ehtiyatları və əhəmiyyəti 7
2. **Xəyal Qəhrəman oğlu YUSİFOV**
Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasının müasir vəziyyəti 16
3. **Səma Müşirəvan qızı HÜSEYNOVA**
Kommersiya banklarının depozit siyasətinin əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri 22

TARİX

4. **Bəhruz Tofiq oğlu GÜLMALIYEV**
Tarixi perspektivdə mədəniyyət və onun formaları. 30
5. **Nəzifə Mübariz qızı ƏŞRƏFLİ**
19-cu əsrdə gender problemi 40
6. **Ləman Elman qızı İSMAYİLOVA**
Müasir dövrdə Azərbaycanda etnoqrafiya elminin təsisatlanması və inkişafı. 48
7. **İlahə Qismət qızı İSRAFİLOVA**
Elm xadimi Seyfəddin Qəniyevin tədqiqatlarında Şamaxının musiqi tarixi və mədəni mənzərəsi 54
8. **Tural Akif oğlu VƏLİZADƏ**
Mart soyqırımı arxiv sənədlərində (fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü A.Y.Klugenin məruzəsi əsasında) 62
9. **Məleykə Zahir qızı ADIGÖZƏLOVA**
İkinci İraq böhranı kontekstində ABŞ-Suriya münasibətləri və səciyyəvi cəhətləri. 71
10. **Nurlan Paşa oğlu NƏSİROV**
Azərbaycan Moğol noyanları və mülki idarəçilərin hakimiyyətində 79
11. **Elmira Kazım qızı MƏMMƏDOVA**
Borçalı sultanlığının tarixi coğrafiyasından 91
12. **Kamil Fikirət oğlu ADIŞİRİNOV**
XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki teatrının, Şəkiddə ədəbi - mədəni mühitin formalaşmasına təsiri 99

TEXNİKA ELMLƏRİ

13. Dürdanə Fərhad qızı RÜSTƏMOVA

Elektrik maşınlarında və elektromexaniki qurğularda istifadə olunan elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət 110

RİYAZİYYAT

14. Oqtay Qiyas oğlu ƏZİZOV, Cəvahirat Nadir qızı ŞİRİNOVA

Parabolik tip tənliklərin furiye üsulu ilə həllinin kompüterdə realizə olunması..... 118

İQTİSADİYYAT**UOT 33****QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN
ENERJİ EHTİYATLARI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ****Solmaz Muxtar qızı GÖZƏLOVA**

*Qərbi Kaspi Universiteti,
“Tarix və Fəlsəfə” kafedrasının dosenti,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
solmaz.gozalova@mail.ru*

XÜLASƏ

Xəzər bölgəsindəki türk respublikaları tarix boyu əhəmiyyətini qorudu və bir sıra səbəblərə görə hələ də vacibdir. Həmişə strateji əhəmiyyətə malik bu bölgə bəzən ticarət baxımından dostdur. Hal-hazırda dünya zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları səbəbindən gündəmdədir və illərdir sabit deyil.

Alternativ karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışı müasir dünyada artan əhalini təmin etmək və beləliklə, artan enerji ehtiyaclarını ödəməkdir. Bu vəziyyətdə Xəzər bölgəsi ölkələri, Qərb enerji və global enerji şirkətlərinin zəngin enerji qaynaqlarına diqqət çəkən ölkələrə çevrildi.

Açar sözlər: dövlət, iqtisadi, enerji, sektor

РЕЗЮМЕ**ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ И ЗНАЧЕНИЕ ТУРЕЦКИХ
ГОСУДАРСТВ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Турецкие республики Каспийского региона сохраняли свое значение на протяжении всей истории и по-прежнему важны по ряду причин. Этот регион, всегда имеющий стратегическое значение, иногда является коммерчески дружественным. В настоящее время мир стоит на повестке дня благодаря богатым запасам нефти и природного газа, и он не был стабильным в течение многих лет.

Поиск альтернативных углеводородных ресурсов состоит в том, чтобы удовлетворить растущее население в современном мире и, таким обра-

зом, удовлетворить растущие потребности в энергии. В этом случае страны Каспийского региона стали странами, привлекающими внимание к богатым энергетическим ресурсам западных энергетических и глобальных энергетических компаний.

Ключевая слова: государства, экономика, энергия, сектор

ABSTRACT

ENERGY RESOURCES AND IMPORTANCE OF TURKISH STATES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The Turkish Republics of the Caspian region have maintained their importance throughout history and are still important for a variety of reasons. Always having strategic importance, this region is sometimes commercially military-friendly. At present, the world is on the agenda thanks to rich oil and natural gas reserves, and has not been stable for many years.

The search for alternative hydrocarbon resources is to meet the growing population in the world today and thus meet growing energy needs. In this case, the countries of the Caspian region have become the countries attracting attention to the rich energy resources of Western energy and global energy companies.

Keywords: states, economy, energy, sector

Qloballaşmanın gətirdiyi yeni hərəkətlər, əsrlər boyunca tarixi çətinliklərin təsiri ilə parçalanmış, bir-birindən ayrı salınmış Türk Dünyası qarşısında da yeni imkanlar meydana çıxarmışdır. Qloballaşmanın daha əhəmiyyətli istiqaməti regionallaşmadır. Türk Dünyasının regionallaşmağını yeni mərhələyə ucaltmaq üçün böyük imkanlar yaranmışdır.

Türkdilli dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr SSRİ-nin dağılmasından sonra 1991-ci ildən yaranmağa başlamışdır. Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan kimi yeni müstəqillik qazanmış türk respublikaları ilə Türkiyə arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə integrasiyaya nail olmaq üçün dövlət başçıları səviyyəsində siyasi-diplomatik münasibətlərin formalaşmasına və əlaqələrin intensivləşməsinə ehtiyac var idi. Məhz bu zərurətdən qaynaqlanan istəyin reallaşması qarşılıqlı əlaqələrin prioritet istiqamətini təşkil edirdi [1].

Xəzər hövzəsində yerləşən Türk Respublikaları, tarix boyunca əhəmiyyətini qorudu və müxtəlif səbəblərdən hələ də əhəmiyyətli bölgə hesab olunur. Həmişə strateji əhəmiyyətə malik olan bu bölgə, bəzən hərbi və ticari baxımdan

ön plana çıxır. Hal-hazırda, zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları sayəsində uzun illər bölgə öz aktuallığını qoruyur.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra, Qazaxıstan və Azərbaycan zəngin neft potensialının istismarına başladılar. Türkmənistan və Özbəkistan təbii qaz iqtisadiyyatında dəyişikliklər etmək və keçiddə yaşanan çətinlikləri azaltmaq üçün lazım olan resursları bir an əvvəl istifadə etmək istəyirlər. Türk Respublikaları iqtisadiyyatlarının inkişafında enerji qaynaqlarının əhəmiyyəti, xalqların rifahının yüksəlişi və müstəqilliklərinin qorunmasında enerji ehtiyatlarının önəmi vurğulanmaqdadır.

Enerjiyə gəldikdə dünya dövlətlərindən gətirilən neft və təbii qaz əsasən Yaxın Şərqdən 1990-cı illərə qədər idxal edilib. Yaxın Şərqi Mərkəzi Asiya və Qafqaza marağının dəyişməsi və son illərdə bu bölgələrin yüksəlməsi dünya ictimaiyyətinin gündəmində iki tarixi hadisənin nəticəsidir. Birincisi, SSRİ-nin dağılmasıdır, ikincisi 11 sentyabr 2001-ci ildə Birləşmiş Ştatlara qarşı olan terror hücumlarıdır. Sovet İttifaqının dağılması regionla bağlı məlumatların geniş yayılması, azad hərəkətin və suverenliyin bölgənin resursları üzərində qurulmasının əsasını yaratmışdır. 11 sentyabr hadisəsi enerji ötürücüsünün təhlükəsizliyi məsələsinə toxundu və daha çox Yaxın Şərq alternativ enerji mənbəyinə gətirib çıxaran beynəlxalq maraq və investisiya mənbəyinə çevrildi.

Alternativ karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışı bu gün dünyada artan əhalini qarşılamaq və dolayısı ilə artan enerji ehtiyaclarını qarşılamaqdır. Bu halda Xəzər regionu ölkələri Qərb enerji və global enerji şirkətlərinin zəngin enerji ehtiyatları ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən ölkələrə çevrilmişlər. Güclü dövlətlər və beynəlxalq şirkətlər, enerji resurslarına çatmaq və bölgədə aktiv olmaq üçün lazım olan boru kəmərlərində söz sahibi olmaq üçün böyük bir rəqabətə girdi.

Dünya Enerji Şurasının qiymətləndirmələrinə əsasən, növbəti 40-60 il ərzində neftlə təmin olunma təhlükəsi neft bazarında rəqabətə və enerji ehtiyatına nail olmaq üçün səyləri artırdı. Bundan əlavə, XXI əsrin ikinci rübündə neft ehtiyatlarının azalacağını proqnozlaşdırmaq səyləri ölkələri neftlə əvəz olunmuş enerjiyə çevirmək üçün səy göstərdi. Son iyirmi beş ildən otuz ilədək bu səylər enerji resurslarında təbii qaz payının artırılmasında rol oynamışdır. 2010-cu ildə təbii qazın dünya əsas enerji tələbatına olan töhfəsi 25%-ə çatmışdır [2].

Xəzər hövzəsində Türk dövlətlərinin enerji ehtiyatları ilə bağlı müzakirələr davam edir. Müxtəlif mənbələrdəki fərqli dəyərlərlə qarşılaşa bilərik. Fərqli dəyərlərə əlavə olaraq, bəzi tədqiqatçılar regionun enerji potensialının şişirdilmiş olduğunu bildirirlər. Ancaq unudulmamalıdır ki, enerji ehtiyatları bölgədəki kəşfiyyat işlərinin davamı ilə daim dəyişəcəkdir. Bölgədə enerji ehtiyatlarının ehtiyat miqdarı müxtəlif dərəcələrdə irəli sürülmüş bir neçə səbəb var. Yəni, ehtiyatları yüksək və ya aşağı səviyyədə göstərmək üçün fərqli gözləntilərlə

oyunçuların söyləri hər bölmə tərəfindən bilinir. Məsələn, xarici investor şirkətlərini öz ölkələrinə cəlb etmək istəyən və ya imzalanacaq müqavilələrdə daha yaxşı şərtlər göstərmək istəyən istehsalçı ölkələr öz ehtiyatlarından daha yüksək olan sahələrdə ehtiyatları göstərə bilirlər. Bu vəziyyətin əksinə, investor şirkətləri həm də bu müqavilələrdən əldə ediləcək mənfəəti maksimum dərəcədə artırmaq üçün ehtiyatları azaltmaq və investisiya tələblərini yüksək səviyyədə artırmağa çalışırlar.

Bölgədəki enerji potensialı ilə bağlı bir çox istinad mənbəyi olsa da, araşdırmalarımız üçün etibarlı mənbələr təmin edəcəyik. Bu qaynaqların ümumi statistik məlumatlarına baxdığımızda potensialları nəzərdən keçirəcəyik. İndi bu qaynaqların bir qismini verməyə çalışaq.

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə, Türkc dövlətlərinin Orta Asiya və Zaqafqaziyada təsdiqlədiyi neft ehtiyatları 17 ilə 50 milyard barel arasındadır. Mümkün ehtiyatlar 186 milyard bareldir. Bu rəqəmlər, ABŞ Milli Təhlükəsizlik (köhnə) ekspertlərindən Rosemarie Forsythem işində, ola biləcək və isbat edilmiş neft ehtiyatları məbləği olaraq ifadə etdiyi 200 milyard barel rəqəmi ilə optimist təxmin aralığında paralellik kəsb edir [4].

2006-cı ildə Beynəlxalq Enerji Agentliyi tərəfindən nəşr olunan bölgə ilə əlaqədar hesabatə görə, Xəzər bölgəsində ümumi neft ehtiyatları 200 milyard barel çoxdur. Eyni mənbəyə görə, Xəzəryanı ölkənin təbii qaz ehtiyatlarının təxminən 560 trilyon m³ olduğu bildirilir [8].

Türkc Respublikalarının təsdiq edilmiş, mümkün və ümumi neft ehtiyatları.

Ölkələr üzrə təsdiqlənmiş ehtiyatlar			
Neft (mlrd. barel)	Təsdiq edilmiş ehtiyatlar	Mümkün və ümumi ehtiyatlar	Aşağı və yüksək
Azərbaycan	7	7 32	39 39
Qazaxıstan	9	40 92	101 132
Türkmənistan	0.55	1.7 38	38.55 39.7
Özbəkistan	0,3	0,59 2	2,3 2,59
Cəmi	17,2	49,7 186	203,2 235,7

İstehsal (min barel, gün)					
	1992	2000	2005	2010	Aşağı, yüksək
Azərbaycan	222	309	440	900	1290
Qazaxıstan	529	718	1.293	1.900	2400
Türkmənistan	110	157	196	165	450
Özbəkistan	66	152	125	150	260
Cəmi	927	1.336	2.054	3.315,	4.600

Ayrıca, o dövrün ABŞ Prezidenti Bill Clintonun Xəzər hövzəsi enerji müşaviri John Wolf, Washingtonun siyasətində təsirli bir yeri olan Strateji və Beynəlxalq Etüdlər Mərkəzinin (CSIS), Xəzər bölgəsi üçün hazırladığı mənfəə hesabı tənqid edərək bunları söyləmişdir: “Xəzər, neft zənginidir”. Bu qurum (CSIS) ötən illərdə də eyni hesabatları nümayiş etdi və yanıldığı ortaya çıxdı. Yeni olan Şimali Kashagan neft yataqlarının böyüklüyü, bu iddiaları etibarsız etməyə yetər” [9].

Xəzəryanı ölkələrin xam neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 95,7 milyard ton olduğu təxmin edilir. Bu ehtiyatların əksəriyyəti Qazaxıstana (60 milyard ton) və Türkmənistana (16,5 milyard ton) düşür. Rusiyanın payı 2,2,5 milyard ton ikən, İranın payı təxminən 2 milyard ton təşkil edir. Azərbaycanın payı 5-12 milyard ton təşkil edir [6].

Türk Respublikaları üzrə müəyyən edilmiş, mümkün və ümumi təbii qaz ehtiyatları

Ölkələr üzrə təsdiqlənmiş ehtiyatlar			
Təbii qaz (trl. kub metr)	Müəyyən edilmiş ehtiyatlar	Mümkün ehtiyatlar	Ümumi ehtiyatlar
Azərbaycan	30	35	65
Qazaxıstan	65	88	153
Türkmənistan	71	159	230
Özbəkistan	66,2	35	101
Cəmi	328	328	560

Təbii qazın ölkələr üzrə istehsalı (trl.kub metr) [8]

	1992	2000	2005	2010
Azərbaycan	0,28	0,20	0,18	0,7
Qazaxıstan	0,29	0,31	0,84	1,24
Türkmənistan	2,02	1,89	2,08	3,50
Özbəkistan	1,51	1,99	1,97	3,20
Cəmi	4,10	4,39	5,07	8,64

Digər mənbələrə görə, Xəzər regionunda təxminən 40 milyard barel neft ehtiyatı var. Ancaq önümüzdəki illərdə davam etdiriləcək araşdırmalar nəticəsində kəşf ediləcək yeni enerji yataqları ilə bu rəqəmin 100 ilə 200 milyard barrel ətrafında bir səviyyəyə çıxması gözlənilir. Bölgədəki dövlətlərin neft və qaz ehtiyatlarının böyük bir hissəsi hələlik inkişaf etdirilməyib və hətta bölgənin əhəmiyyətli hissəsində ehtiyat aşkarlanmayıb.

Əgər Xəzər hövzəsinin təxmin edilən neft ehtiyatlarını bəzi ölkələrin zəngin neft ehtiyatları ilə müqayisə etsək, biz mühüm nəticələr əldə edə bilərik. Yəni, Xəzər regionunda neft ehtiyatları İraqdakı neft ehtiyatlarından 100 milyard barrel çoxdur. Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına sahibdir və 261 milyard barel neft ehtiyatının təxminən üçdə ikisini təşkil edir [7].

Xəzər bölgəsinin qaynaqları mövzusunda araşdırmaçılar tərəfindən tələffüz edilən ən aşağı rəqəm belə ABŞ torpaqlarındakı (22 milyard barel) və Şimal dənizindəki (17 milyard barrel) isbat edilmiş neft ehtiyatlarının böyüklüyü ilə fərqlidir. Başqa sözlə, Xəzər neft ehtiyatları Fars körfəzindəki ehtiyatların dördə birinə bərabər olduğu məlumdur.

Bundan başqa, Xəzər regionunun enerji resursları bu regionun 21-ci əsrdə ikinci bir Fars körfəzi ola biləcəyi ortaya çıxmışdır. Bu, regionda köhnə ehtiyatlara əlavə olaraq, zəngin yeni karbohidrogen ehtiyatlarının aşkar edilməsi üçün işlər aparılmalıdır. Bəzi mənbələrə görə, bu bölgədə enerji ehtiyatları dünyanın üçüncü yerini tutma potensialına malikdir.

Avropalı mütəxəssislərin verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycanın quruda və dənizdə sahib olduğu təbii qaz ehtiyatları, 2011-ci ildə olan ehtiyat sahələri istisna olmaqla, qəti olaraq 1,3-3 trilyon kubmetr; Rəsmi mənbələrə görə Azərbaycan 2.55 (dəqiq) və 5-7 (mümkün) trilyon kubmetr kimi ifadə edilir. BP tərəfindən 2010-cu ildə açıqlanan statistik məlumatlara görə, Azərbaycanın neft ehtiyatları 7 milyard barel təşkil edir. Enerji mütəxəssislərinin fikrinə görə, Azərbaycan bir neçə il içində illik təbii qaz istehsalını 40 ilə 50 milyard kubmetr arasında bir rəqəmə çatdırma biləcəkdir. 25 oktyabr 2011 tarixində imzalanan Azər-

baycan və Türkiyə arasındakı ən geniş əhatəli enerji layihələrindən biri TANAP-dır. Bu boru xətti, Azərbaycanın Şahdəniz 2 sahəsində istehsal olunan təbii qazın, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Avropaya daşınmasını hədəfləyən əhəmiyyətli bir layihədir. Ümumi uzunluğu 1.850 km olan boru xəttinin Türkiyədəki hissəsinin Ərdahan dan başlayaraq Ədirnədə son tapması planlaşdırılır. Layihənin reallaşdırılması üçün TANAP Qaz Anonim Şirkəti qurulmuş, şirkətdə ARDNŞ% 58, BOTAŞ% 30, BP% 12 hissə sahibi olmuşdur [10].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan Trans-Anadolu layihəsi ilə “Şahdəniz”, “Abşeron” və “Ümid” qaz sahələrindən çıxarılan qazın Avropaya axını hədəflənməkdədir. TANAP-ın davamı olaraq ortaya çıxan Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihəsi də Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi uzunluğu 870 km olan TAP-ın TANAP-la birləşərək Yunanıstan və Albaniya üzərindən Adriatik dənizi vasitəsilə İtaliyaya çatdırılması planlaşdırılır. Cənub-Şərqi Avropanın qaz tələbatını təmin etmək məqsədi ilə TAP, Avropa ölkələrinin enerji bazarlarında mühüm rol oynayacaqdır.

26 Dekabr 2011 tarixində Ankarada Azərbaycan və Türkiyə Enerji nazirlikləri arasında TANAP-a dair ortaqlıq bəyannamə imzalanmışdır. Bəyannamənin imzalanmasından sonra TANAP-ın tikintisinə hazırlıqların aparılması qərara alındı. 26 iyun 2012-ci ildə Dolmabahçe Sarayında TANAP haqqında yüksək səviyyəli rəsmi sənədlər imzalanıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Azərbaycanın enerji sektorunda Türkiyəyə etdiyi böyük həcmli investisiyalardan bəhs etmişdir. 7 noyabr 2012-ci ildə ARDNŞ-nin Prezidenti Rəvnəq Abdullayev tərəfindən TANAP şirkətinin qurulduğu və Türkiyədə rəsmi olaraq fəaliyyətə başladığı açıqlanmışdır. 2 Yanvar 2013 tarixində də Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanmış TANAP razılaşması Türkiyə Parlamenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Dörd il ərzində tamamlanması planlaşdırılan tikinti işlərinin 2018-ci ilin ortalarında tamamlanması gözlənilir. Avropanın enerji sahəsində Rusiyadan asılı olduğunu nəzərə alsaq, TANAP layihəsi Avropa ölkələrinin müstəqil enerji siyasəti icra edə bilmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. 2009-cu ildən etibarən Avropada istifadə olunan enerjinin 50% -i idxal olunur. 2030-cu illərdə bu rəqəmin 70%-ə çatması gözlənilir. Ayrıca TANAP-ın tamamlanması ilə Türkiyənin də Rusiya və İrana olan qaz asılılığı azalacaq.

17 may 2016-cı ildə Saloniki şəhərində TAP layihəsi ilə bağlı görüş keçirilmişdir. Azərbaycanın Baş nazirinin müavini Yaqub Əyyubov TAP layihəsinin Avropanın enerji təhlükəsizliyini dəstəkləyəcəyini bildirib. TANAP-la birləşəcək olan TAP layihəsi ilə ilk mərhələdə Avropaya 10 milyard kubmetr qaz çatdırılması nəzərdə tutulur. Trans Adriatik Boru Kəməri, Türkiyə və Yunanıstanın

sərhədində iştirak edən Kipoi-də TANAP ilə birləşdiriləcəkdir. Ümumi uzunluğu 878 km olan TAP 2020-ci ildə fəaliyyətə başlaması gözlənilir [3].

17 dekabr 2013-cü il tarixində “Şahdəniz 2” investisiya sazişinin imzalanması Azərbaycan üçün mühüm addım idi. Həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan Şahdəniz layihəsi, Qafqaz-Balkanlar, Qafqaz-Cənubi Avropa, Xəzər hövzəsi və Avropa arasındakı iş birliyini irəli ölçülərə daşımağı hədəfləyir. Qaz nəqlinin ilk mərhələsinin 2019-cı ildə başlaması və illik 10 milyard kubmetr Azərbaycan təbii qazının Cənub Avropaya, 6 milyard kubmetr təbii qazın isə Türkiyəyə ixrac edilməsi planlaşdırılır. Şahdəniz 2 layihəsinin ümumi dəyəri 45 milyard dollardır.

BP Statistikasına görə, 2016-cı ildəki dünya bazarında benzinin qiyməti 0.4%. Ümumi ehtiyat 7 milyard barel olub. 2015-ci ildə isə gündəlik təxminən 841 min barel neft çıxarılıb ki, bunun 99 minini özü istifadə edib [3].

2015-ci ilin məlumatlarına görə, dünyanın ən aşağı faiz dərəcəsi üzrə dünyaya faiz dərəcəsindən aşağı olmuşdur. Ümumi halda ölkə 1,1 trilyon kubmetr qaz ehtiyatına malikdir ki, 2015-ci ildə Azərbaycan bunun 18 milyard kubmetrini istehsal edib, təxminən yarısını - 9,8 milyard kubmetrini özünə ayırıb. Həmin il 7,8 milyard kubmetr qazın 5,3 milyard kubmetrini Azərbaycan Türkiyəyə satıb ki, Türkiyə də bunun 2,1 milyard kubmetrini Avropaya ixrac edib [3].

Qazaxıstanda vəziyyət necə olub? Yenə BP statistikasına görə, 2016-cı ildə Qazaxıstan dünya benzin ehtiyatlarının 1,8 %-nə (30 milyard barel) malik olub. 2015-ci ildə isə gündəlik təxminən 1 milyon 669 min barel neft istehsal edib ki, bunun 271 minini özü istifadə edib. 2015-ci ildən etibarən isə Qazaxıstan dünya təbii qaz istehsalının 0,5 %-nə (0,9 trilyon kubmetr) malik olub. 2015-ci ildə 12,4 milyard kubmetr təbii qaz istehsal edib ki, bunun 8,6 milyard kubmetri ölkəsi daxilində qalıb. Çin, ancaq az miqdarda qaz ixrac edir. Bu metotstanla olan təbii qaz boru kəmərlərinin üstündə olması Qazaxıstanı təbii qaz baxımından da əhəmiyyətli edib.

Qırğızıstan isə enerji ehtiyatları baxımından varlı ölkə deyil. Bu ölkədə nə benzin, nə də təbii qaz var, bunları ölkə idxal yolu ilə əldə edir.

Türkiyəyə gəlinə, 2016-cı ilin Türkiyə Petrolleri Anonim Ortaq Şirkətinin (TPAO) Xam Neft Təbii Qaz Sektor hesabatına görə, 2015-ci ildə Türkiyədə gündəlik təxminən 51 min barel xam benzin istehsal olunub, amma, əksinə, 796 min barel istifadə edilib. Doğal xam neft istehsalının ümumi istehlakı 2015-ci ildə nisbətən 6,4 % olmuşdur.

Türkiyə 2015-ci ildə yerli təbii qaz istehsalı çox aşağı düşüb, 0,8 %-i keçməyib.

Nəticə olaraq, Türk Şurası üzvlərinin ümumi olmaqla hər birində təbii qaz kəsiri olsa da, ümumilikdə benzin çoxunda var. Təbii qaz kəsiri yenilə bilən ener-

ji sahəsində ediləcək investisiyalar hesabına əldə edilə bilər və bununla türk dilli dövlətlər öz enerji problemini həll edə bilər.

Türk Şurası hökumətlərarası mədəniyyət və əməkdaşlıq təşkilatlarının koordinasiyası iqtisadiyyat və enerji potensialı baxımından Avropa İttifaqı kimi bir struktur potensialına malikdir. Amma üzv ölkələrin mövcud iqtisadi, siyasi gücü və global dünyada uzun müddətli hədəfi olmalıdır ki, aradakı kəsirlər düzəlsin.

Ədəbiyyat:

1. Meliha Ener, Orhan Ahmedov, “Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi”, 2. Ulusal İktisat Kongresi/20-22 Şubat 2008/DEÜ BF İktisat Bölümü / İzmir-Türkiye, ss. 8.
2. Mitat Çelikpala, Cavid Veliyev, “Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği”, Center for Internatinal and European Studies Kadir Has Üniversitesi, ss. 17.
3. “Azerbaycan Gazını Avropaya Çatdıracak Trans-Adriatik Boru Kemerinin-TAP-ın Temeli Qoyulub”, TRT Azerbaycan, 18.05.2016.
4. <http://mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan%20-%20Turkiye%20munasibetleri.pdf>.
5. Kenan Doğan, “Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinde Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss. 121.
6. Gündüz Heyderov, “Azerbaycan-Türkiye İqtisadi Elaşelerinin Müasir Veziyyeti ve İnkişaf Perspektifleri”, Azerbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı 2011, ss. 7-11.
7. Reha Yılmaz, “Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Son Dönem”, www.bilgesam.org, ss. 32.
8. Enerji İnformasiya İdarəsi, Xəzər Bölgəsi: Əsas neft və qaz statistikas, iyul 2006
9. “Üç İldə Azerbaycan Türkiyede 500-den Çox Şirket Açıb”, Xezernews.az, 05.01.2016.
10. ABŞ Enerji Nazirliyi; Xəzər Bölgəsinin Əsas Neft və Qaz Statistikaları, Avqust-2005-BP: Dünya Enerjisinin Statistik Qiymətləri İyun - 2005 (1 ton = 7,33 barel)

UOT 33**AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İQTİSADI ARTIMIN TƏMİN
OLUNMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ**

Xəyal Qəhrəman oğlu YUSİFOV

---

*Qərbi Kaspi Universiteti**iqtisad_192@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi fenomen kimi iqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafında onun 5 rolunun öyrənilməsi, iqtisadi artımın xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillərin müəyyənəşdirilməsi, iqtisadi artımın təmin olunmasına dair müxtəlif konseptual yanaşmaları araşdırmaq, iqtisadi artım modellərini təhlil etmək, Azərbaycanla davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyətini tədqiq etmək və tənzimlənməsi vasitələrini müəyyənəşdirmək, Azərbaycanda reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatını və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir.

Bununla birlikdə, Azərbaycanda həyata keçirilən transformasiya prosesi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində köklü sosial-iqtisadi islahatların reallaşdırılmasını zərurətə çevirir.

Açar sözlər: davamlı iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, dövlət proqramı, inkişaf.

РЕЗЮМЕ**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

В статье рассматривается социально-экономическая природа экономического роста как экономического феномена, рассматриваются его 5 ро-

лей в развитии национальной экономики, определяются характеристики экономического роста и факторы, влияющие на него, анализируются различные концептуальные подходы к обеспечению экономического роста, анализируются модели устойчивого экономического роста в Азербайджане. Исследовать текущее состояние обеспечения и определить средства регулирования, изучить взаимосвязь реформ и экономического роста в Азербайджане, улучшить нормативную базу для обеспечения устойчивого экономического роста в Азербайджане и механизм правовой поддержки для устойчивого экономического роста в Азербайджане.

В то же время процесс трансформации, осуществляемый в Азербайджане, делает необходимым проведение радикальных социально-экономических реформ в различных секторах экономики.

Ключевые слова: устойчивый экономический рост, экономическое развитие, государственная программа, развитие.

ABSTRACT

THE CURRENT STATE OF SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN

The article examines the socio-economic nature of economic growth as an economic phenomenon and examines its 5 roles in the development of the national economy, identifying the characteristics of economic growth and the factors affecting it, analyzing various conceptual approaches to ensuring economic growth, analyzing patterns of sustainable economic growth in Azerbaijan. Investigate the current state of provision and determine the means of regulation, study the interrelationship of reforms and economic growth in Azerbaijan, improve the regulatory framework for ensuring sustainable economic growth in Azerbaijan and the legal support mechanism for sustainable economic growth in Azerbaijan.

At the same time, the transformation process implemented in Azerbaijan makes it necessary to carry out radical socio-economic reforms in various sectors of the economy.

Keywords: sustainable economic growth, economic development, government program, development.

Giriş

Dünya ölkələrinin iqtisadi artım sürətləri bir-birindən tarixən fərqlənmiş, bu fərq XX əsrdə daha da artmağa başlamışdır. Bu səbəbdən bir çox iqtisadçılar dünya ölkələri üçün sabit artım sürətinə nəzərən müşahidə olunan artım kənarlaşmasının (divergence) fundamental səbəblərini iqtisadi artım nəzəriyyələri çərçivəsində izah etməyə cəhd etmişlər.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi artımın mahiyyətinin və rolunun dəyərləndirilməsi fərqli xarakter daşımışdır. Tarixən əhalinin artımı və buna müvafiq tələbatların genişlənməsi prosesi ilə resursların dinamikası arasındakı tarazlığın qeyri-münasibliyi iqtisadi artım probleminin aktuallığını şərtləndirmişdir. Eyni zamanda məhdud resurslar çərçivəsində artan tələbatların ödənilməsinin elmi əsaslarda təşkilini zərurətə çevirmişdir. Bu aspektdən müasir dövr üçün iqtisadi artıma məhdud resurslardan səmərəli istifadə olunması baxımından xarakterik olan xüsusiyyət, insan amilinin daha qabarıq formada həlledici amil kimi qəbul edilməsindən ibarətdir.

Əsas hissə

Ümumilikdə, iqtisadi artım bir çox sosial-iqtisadi xarakterə malik olan problemlərin həllinə əsas yaradan başlıca vasitə kimi qiymətləndirilir. Belə ki, iqtisadi artım ümumidaxili məhsulun kəmiyyət artımını əks etdirməklə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, iqtisadi artım cəmiyyətin inkişafının əsasında dayanan və lokomotiv rolu oynayan amillərdən biridir. Buna baxmayaraq təcrübə göstərir ki, yalnız iqtisadi artımın təmin olunması nəminə həyata keçirilən tədbirlər müəyyən zaman keçdikdən sonra nəinki cəmiyyətin qeyd olunan başlıca probleminin həllinə müsbət təsir göstərir, əksinə resursların səmərəsiz istifadə olunmasını şərtləndirir.

Hər bir ölkədə iqtisadi vəziyyəti iki mühüm göstərici ilə müəyyən etmək olar. Bunlardan biri inflyasiya səviyyəsi, digəri isə iqtisadi artımdır. Inflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin atributu, davamlı iqtisadi artım isə iqtisadi inkişafın və ölkənin rifah səviyyəsinin göstəricisidir. Doğrudur, iqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə, özündə həm də sosial, ekoloji, mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir. Başqa sözlə, elə bir iqtisadi artım səviyyəsi əldə edilməlidir ki, o, dövrdən-dövrə dinamik olaraq dəyişən məcmu tələb ilə məcmu təklifin bərabərliyini təmin etsin.

Belə bir iqtisadi artım səviyyəsinin əldə edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Lakin bunlardan keynsçi və neoklassik iqtisadi məktəblərin təklif etdikləri iqtisadi artım modelləri daha geniş tətbiq edilmələri ilə seçilir

Son illər əldə edilmiş iqtisadi sabitlik fonunda aparılan iqtisadi islahatlar bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun formalaşması istiqamətində mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Ölkənin iqtisadi tənəzzüldən tərəqqiyə keçməsi əhalinin iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və sonrakı inkişaf üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin olunması və onun davam etdirilməsi iqtisadi islahatlar dövrü yaşayan respublikamız üçün mühüm vəzifələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində dərinləşən iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə davam edən geriləmə prosesinin qarşısını tam ala bilmiş və inkişaf istiqamətində dönüş yaranmasına nail olmuşdur [4, s. 121].

Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və görülmüş işlər nəticəsində, ölkəmizdə son 10 ildə ümumi daxili məhsul istehsalı real ifadədə 2.4 dəfə, o cümlədən sənaye 2.3 dəfə, kənd təsərrüfatı 1.4 dəfə, tikinti sektoru 3.1 dəfə, nəqliyyat sektoru 2.2 dəfə, rabitə və informasiya sektoru 5.5 dəfə artmışdır. 2006-2015-ci illər ərzində adambaşına ÜDM istehsalı üzrə 2.1 dəfə artım qeydə alınmış, qeyri-neft sektoru üzrə yaradılmış əlavə dəyər real ifadədə 2.3 dəfə artmışdır.

İqtisadi artım modelləri real iqtisadi proseslərin əsas tərəflərini saxlamaqla müəyyən sadələşdirmələr apararaq onları abstrakt şəkildə təsvir edir. Bu modellər reallıqda baş verən iqtisadi artımın ayrı-ayrı tərəflərini təhlil edərək buradakı qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan yaradır. Qeyd edək ki, iqtisadi artım modellərinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsalın real həcmi onun əsas amilləri hesab olunan kapital və əmək hesabına artır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi artım müxtəlif amillərin (iqtisadi resursların kəmiyyət və keyfiyyəti, onların dəyişməsi, iqtisadi texnologiyalar, elmi texniki tərəqqi və s.) təsiri altında formalaşır, amma bütün bunların baş verməsi üçün ilk öncə kapital qoyuluşu (investisiya) lazım gəlir. Elə bu səbəbdən də, keynsçi modellərdə investisiya iqtisadi artımın əsas tənzimləyicisi hesab olunur.

İqtisadi artım iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinin nəticəsi olduğuna görə onun hüquqi tənzimlənməsinin konkret aktlarından danışmaq qeyri-mümkündür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün normativ hüquqi-aktların məcmusu basa düşülür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi artımın tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazası başa düşülür. Mahiyyət etibarilə əksər normativ aktlar inkişaf təyinatlı olduğuna (iqtisadi subyektlərin səmə-

rəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılması) görə ümumi halda iqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsini iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ aktların məcmusu kimi də təsvir etmək mümkündür [2, s. 76].

Azərbaycan Respublikasında son illər qəbul edilmiş iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş Proqramlara “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı 2002-2005-ci illər”, “Azərbaycan Respublikasında İnkişaf naminə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin Milli strategiyası (2003-2012-ci illər)” “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2003-2008-ci illər)”, “2003 - 2005-ci illər yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqram”larını göstərmək olar.

Ölkəmizin iqtisadi və sosial həyatında müşahidə olunan müsbət meyllərin, o cümlədən əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramı özündə əsas 9 strateji məqsədi əks etdirir [1, s. 5].

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, İqtisadi artım iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinin nəticəsi olduğuna görə onun hüquqi tənzimlənməsinin konkret aktlarından danışmaq qeyri-mümkündür. İqtisadi artım müəyyən müddət ərzində adambaşına düşən ÜDM-nin artımıdır. İqtisadi artım nəticəsində iqtisadiyyatda adambaşına düşən real gəlirlərin artması müşahidə olunur. İqtisadi inkişafın əldə olunması üçün iqtisadi artımın təmin edilməsi zəruridir. İqtisadi artım əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəldir, gəlirlərin bölgüsündə ədalətsizliyi azaltmağa imkan verir və əhalinin təbəqələşməsinə azaldır. Müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin olunması və onun yüksək templərlə davam etdirilməsi iqtisadi islahatlar dövrü yaşayan respublikamız üçün mühüm vəzifələrdəndir.

Müasir dövrdə milli, dövlət mənafeələrinin qlobal və regional mənafeələrdən asılılığı iqtisadi integrasiyanın zəruriliyini şərtləndirir, həmçinin onu vahid iqtisadi inkişaf modeli kimi meydana çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında İnkişaf naminə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin Milli strategiyası (2003-2012-ci illər)” Proqramı.
2. Əhmədov M. A . Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003.
3. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005.
4. Meybullayev M. X. “ Bazar sistemi və iqtisadi artım”. Bakı, 1996.
5. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2001.
6. Sadıqov K. F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptual əsasları Bakı, 1999.

UOT 33**KOMMERSİYA BANKLARININ DEPOZİT SİYASƏTİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Səma Müşirəvan qızı HÜSEYNOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
sema_huseynova_1988@mail.ru

XÜLASƏ

Kommersiya bankının depozit siyasəti aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: iqtisadi baxımdan məqsədəuyğunluq, rəqabət qabiliyyəti, daxili ziddiyyətlərin olmaması. Depozit bank siyasətinin mahiyyətinə nəzər saldıqda, əmanət siyasətinin obyektləri və subyektləri, onun formalaşmasının real prinsipləri, depozit siyasətinin həddləri kimi məsələlərə toxunmaq lazımdır. Təcrübədə hər hansı bir kommersiya bankının depozit siyasətinə aşağıdakı elementlər daxildir: müştərilər, hökumət və kommersiya qurumları. Əmanət siyasəti kreditlərə müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin yerləşdirilməsindən, o cümlədən kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarda istifadə üçün mövcud olan resurslardan səmərəli istifadə etmək imkanlarından faydalanmasına yönəlmişdir. Göstərilən tədbirlər çərçivəsində hər hansı bir bank istifadə olunan bütün növ əmanətlərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Depozit siyasətinin əsas xüsusiyyəti burda əməliyyatlarda təşəbbüs banka deyil, müştəriyə aiddir və buna görə də əməliyyatların tamamilə bank tərəfindən idarə edilməsi mümkün deyil.

Açar sözlər: depozit siyasəti, emissiya kredit siyasəti, tələb depozitləri, əmanətlər, kommersiya bankı, təcili əmanətlər.

ABSTRACT**IMPORTANCE AND FEATURES OF THE DEPOSIT POLICY OF
MY COMMERCIAL BANKS**

The deposit policy of a commercial bank must meet the following requirements; economic expediency; competitiveness; lack of internal contradictions. When looking at the essence of the deposit banking policy, it is necessary to touch upon such issues as the objects and subjects of the deposit policy, the real

principles of its formation, the boundaries of the deposit policy. In practice, the deposit policy of any commercial bank includes the following elements: customers, government and commercial entities. The savings policy is aimed at lending temporary free funds to creditors, as well as the ability of commercial banks to make efficient use of available resources for active operations. As part of these measures, any bank must take into account the specifics of all types of deposits used. The main feature of the deposit policy here is that the initiative in transactions does not belong to the bank, but to the customer, and therefore it is impossible to manage the operations entirely by the bank.

Keywords: deposit policy, issue credit policy, demand deposits, savings, commercial bank, urgent deposits.

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ДЕПОЗИТНОЙ ПОЛИТИКИ МОИХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Депозитная политика коммерческого банка должна соответствовать следующим требованиям; экономическая целесообразность; конкурентоспособность; отсутствие внутренних противоречий. Рассматривая суть депозитной банковской политики, необходимо затронуть такие вопросы, как объекты и субъекты депозитной политики, реальные принципы ее формирования, границы депозитной политики. На практике депозитная политика любого коммерческого банка включает в себя следующие элементы: клиенты, государственные и коммерческие учреждения. Сберегательная политика направлена на предоставление временно свободных денежных средств кредиторам, а также на способность коммерческих банков эффективно использовать имеющиеся ресурсы для активных операций. В рамках этих мер любой банк должен учитывать специфику всех типов используемых депозитов. Основной особенностью депозитной политики здесь является то, что инициатива в транзакциях принадлежит не банку, а клиенту, и поэтому невозможно полностью управлять операциями банка.

Ключевые слова: депозитная политика, эмиссионная кредитная политика, депозиты до востребования, сбережения, коммерческий банк, срочные депозиты.

Kommersiya banklarında vəsait cəlb etmək və sonrakı yerləşdirmə və həqiqi gəlir əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar kommersiya bankının passiv əməliyyatları adlanır. Bu cür əməliyyatlara aid olmaq adətdir: fiziki

və hüquqi şəxslərin cari və hesablaşma hesablarına vəsait toplamaq, öz bank kapitalını formalaşdırmaq, banklararası kredit almaq, öz qiymətli kağızlarının verilməsi prosesi və s.

Yuxarıda göstərilən məlumatlara əsasən, passiv əməliyyatları şərti olaraq bölmək olar:

- emissiya (depozit deyil);
- depozit (banklararası kreditlərin alınması daxil olmaqla).

Kredit təşkilatlarının depozit əməliyyatları fiziki və hüquqi şəxslərin müəyyən müddətə və ya tələbə qoyulmuş əmanətlərə yönəldilmiş vəsaitlərinin, o cümlədən investisiya fəaliyyəti üçün kredit mənbəyi kimi istifadə edilməsi üçün əmanətçilərin hesablaşma hesablarındakı qalıqların cəlb edilməsinə yönəlmiş əməliyyatlardır.

Depozit (əmanət), müəyyən şərtlərlə saxlanması üçün həqiqi sahibi tərəfindən kredit təşkilatına verilən daxili və xarici valyutada ifadə olunan pul vəsaitlərini (həm nağd, həm də nağdsız hesablanmış) təmsil edir.

Dünya bank təcrübəsi çərçivəsində, adətən, "əmanət" termini əmanətçilərin kredit təşkilatına tələblərinin müəyyən bir siyahısının mövcudluğunu göstərən bank kitablarına giriş deməkdir, müştərilərin depozit etdikləri vəsait də ola bilər.

Dünya bank praktikası çərçivəsində, adətən əmanət termini əmanətçilərin kredit təşkilatına tələblərinin müəyyən bir siyahısının mövcudluğunu göstərən bank kitablarına daxil olmağı ifadə edir, bu da müştərilərin əmanət haqqında müqavilələr, sazişlər və öhdəliklər əsasında bankda depozit etdikləri pul ola bilər.

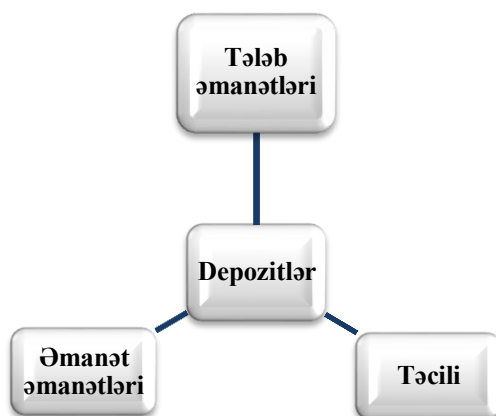
Yerli praktikada bank əmanətinə həm dar, həm də geniş baxıla bilər.

Geniş mənada bir əmanət, geri qaytarma öhdəliyi olan vəsaitin istifadəsi baxımından alıcının sərbəst olmasının şərtidir.

Dar mənada əmanət, müvəqqəti saxlanma və gəlir əldə etmək (təcili), ya da tələb əsasında və ya kredit müqaviləsində göstərilən müəyyən bir hala (şərti) qədər hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən kredit təşkilatı tərəfindən yerləşdirilmiş milli və ya xarici valyutadakı pullardır.

Depozit hesabları geniş çeşidə malikdir və onların təsnifatı əmanət mənbələri, geri qaytarılma dərəcəsi, məqsədi və s. kimi meyarlara əsaslanır.

Şek. 1.1. O. İ. Lavruşin metoduna görə yataqların təsnifatı.

Bir qayda olaraq, əmanətçilərin kateqoriyası və əmanətin kredit təşkilatının hesablarından çıxarılması forması əmanətlərin təsnifatı üçün meyar hesab olunur.

Əmanətçilərin kateqoriyalarına görə ayırmaq adətli dir:

- fiziki şəxslərin əmanətləri;
- hüquqi şəxslərin əmanətləri.

Çıxarma metoduna görə əmanətlər bölünür:

- tələb depozitləri (məhdudiyyətsiz);
- təcili (vaxtı var);
- məcmu.

Tələb depozitləri kredit təşkilatına əvvəlcədən xəbərdar edilmədən əmanətçi tərəfindən istənilən vaxt ala bilən pul vəsaitləridir.

Bu vəziyyətdə hesablar açılır ki, həqiqi sahibləri kredit təşkilatında saxlanan pulları sərbəst xərcləyə və qəbul edə bilsinlər, o cümlədən hesablaşmalar və cari xərclərin ödənilməsi üçün.

Təcrübədə, vəsaitlərin mülkiyyətindən və xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalar üzrə təsnif edilə bilər:

- müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatlar və müəssisələrin cari, hesablaşma və büdcə hesablarında olan pul vəsaitləri;
- müxtəlif iqtisadi təyinatlı vəsaitlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi xarakterli hesablardakı vəsaitlər;
- kapital qoyuluşlarına yönəldilmiş və ayrı-ayrı hesablarda saxlanılan təşkilatların öz vəsaitləri;
- cari hesablaşmalar üçün vəsait;
- digər banklarla hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulmuş müxbir hesablarda saxlanılan kredit qalıqları;
- yerli büdcələrə aid vəsaitlər;

- xarici kredit təşkilatlarının və müxbir bankların hesablarına qoyulan kredit qalıqları. Təşkilatlar və müəssisələr podratçılarla, təchizatçılarla, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar vəsaitlərlə cari və hesablama hesablarından hesablamaqla əlaqəli digər zəruri ödəniş əməliyyatları, xərcləri ödəyir, habelə əmək haqqı və işgüzar səyahətçilərin pul ödəməsi üçün vəsait çıxara bilər.

Ayrıca, öz məhsullarımızın və xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlər bu hesablarda mütəmadi olaraq alınır, bu hesabların sahibi olan müxtəlif hüquqi şəxslərə digər ödənişlər edilir və təşkilatlar tərəfindən öz bank hesablarına köçürülmüş pul vəsaitləri kreditləşdirilir. Bundan əlavə, onların aldıkları kreditlərin məbləğləri, səhmdarların nizamnamə kapitalına qoyduqları məbləğlər və banklardan kreditlərdən istifadə üçün təşkilatlara ödədikləri əmanətlər üzrə faizlər, o cümlədən, nağd və nağdsız daxilolmalar, cərimələr və digər daxilolmalar, təşkilatların cari və hesab hesablarına köçürülə bilər. Təcrübədə tələb olunan əmanətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Bir müştəri ilə bütün bank əməliyyatlarını nəzərə alan vahid hesab olan müqavilə hesabı, bu hesabda bank kreditləri və sifarişlə bağlı bütün ödənişlər, digər tərəfdən isə hesabda depozitlər, köçürmələr, kredit vəsaitlərinin qaytarılması və s. Şəklində daxil olan vəsaitlər əks olunur. Bu cür hesablar xüsusi etibarın əlaməti olaraq yalnız etibarlı müştərilər, birinci dərəcəli borcalanlar üçün açılır.

2. Müxbir hesab - bu, yalnız dövlətin Mərkəzi Bankı və ya digər kredit təşkilatları tərəfindən kredit təşkilatları üçün nəzərdə tutulduğu üçün bir şəxs və ya təşkilat tərəfindən açıla bilməz.

3. Xüsusi kart hesabları, praktik olaraq, bir bank kartı sahibi tərəfindən açılır. Belə bir xüsusi kart hesabından vəsaitlərin istifadəsi müəyyən xərcləmə həddində (hesablama xarakterli bank kartları üçün) və ya kredit xətti sahibinə verilən kredit xətti (kredit plastik bank kartları üçün) çərçivəsində həyata keçirilir.

Bu əmanətlər qrupunun əsas üstünlüyü onların yüksək likvidlik dərəcəsidir. Sahibləri istənilən rahat vaxtda tələb hesablarına yataaraq pul xərcləyə bilərlər. Aşağıdakı nüanslar tələb olunan əmanətin xüsusiyyətlərinə aiddir:

- nağd pul yalnız hissə-hissə deyil, həm də tam həcmdə saxlanıla bilər və bu hesabdən nağd pul çıxarmaq mümkündür.

Bu əmanət növünün əsas çatışmazlıqlarına öz sahibləri üçün faiz ödəməməsi (və ya minimum faiz) daxildir, bank üçün bu, likvidliyi qorumaq üçün kifayət qədər yüksək əməliyyat ehtiyatına ehtiyac duyur.

Vaxt əmanətləri banklar tərəfindən müəyyən bir razılaşdırılmış müddətə cəlb olunan vəsaitlərdir. Xarici və daxili valyutadakı əmanətlərin bu növü müddətə görə təsnif edilə bilər: 3 aya qədər; 3-6 ay; 6-9 ay; 9-12 ay; 1 ildən çox.

Xüsusilə, aşağıdakı meyarlara görə təsnif edilə bilər:

- məbləği məhdud olmayan və ya minimum həddi olmayan əmanətlər;
- pulların birtərəfli çəkilməsini nəzərdə tutmayan bir əmanət;
- geri çevrilə bilən töhfə (birtərəfli ləğv etmə ehtimalı ilə);
- doldurma imkanı olmayan əmanət;
- tam müddət üçün sabit faiz dərəcəsi ilə;
- sabit faiz dərəcəsi ilə;
- mütləq faiz dərəcəsi ilə;
- kapitallaşdırılmış əmanətlər, hesablanmış faizlərin miqdarı əsas əmanətin məbləğinə əlavə olunur.

Kommersiya bankı tərəfindən əmanətlərin cəlb edilməsi müddəti bir sıra səbəblərə görə ola bilər. Daha çox dərəcədə bu şərtlər tələb olunan ehtiyatların formalaşması ilə bağlı banklararası qanunvericiliyə bağlıdır, yəni borc ehtiyatlarının şərtlərindən asılı olaraq tələb olunan ehtiyat normalarının fərqlənməsi mövcuddursa, kredit təşkilatı ödənişlərin minimum standartlara uyğun aparılmasına imkan verən şərtləri seçir.

Kommersiya bankları tərəfindən aparılan aktiv əməliyyatların vaxtı müəyyən şərtlərin seçilməsinə böyük təsir göstərir. Həm də kredit təşkilatları tərəfindən pul qaynaqlarının cəlb edilməsi vaxtı cari pul bazarında mövcud meyllərdən və bazar tələbi və təklifindəki dəyişikliklərdən birbaşa asılıdır.

Müddətli əmanət sahibinin yalnız əvvəlcədən razılaşdırılmış müddət bitdikdən sonra istifadə edə bilməsi, öz pulunu kommersiya bankından erkən almağına mane olmur. Lakin bu vəziyyətdə müştəri əmanət üzrə faizlərinin bir hissəsini itirir. Kredit təşkilatı müvəqqəti əmanətlərin cəlb edilməsində maraqlıdır, çünki onlar yüksək dərəcədə sabitliyə malikdirlər və kommersiya bankına əmanətçilərin vəsaitlərini kifayət qədər uzun müddətə saxlamağa imkan verirlər. Yuxarıda göstərilən məlumatları araşdıraraq bir nəticəyə gələ bilərik ki, əmanətlər kommersiya bankının müştərilərinin müddətli əmanətləridir. Müştəri banka öz vəsaitini təklif etmir, yəni bank öz təşəbbüsü ilə resursları cəlb edir. Bu səbəbdən bank təcrübəsində bu vəsaitlər "cəlb edilmiş" adlanır. Bu cür pul qoymaq üçün bank müəyyən edilmiş faiz dərəcəsini ödəyir. Vaxtından asılı olaraq fərqləndirilə bilər. Ayrıca, sertifikatlar investorların növündən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

- verilmiş üsulu ilə (seriya və ya birdəfəlik);
- qeydiyyat yolu ilə (daşıyıcı və ya qeydiyyatdan keçmiş).

Bu sertifikatlar yalnız təcili ola bilər. Onların faktiki geri alınması, göstərilən müddətdən sonra, bank hesablarına və ya digər əmanət növləri ilə nağdsız köçürmələr şəklində, fiziki şəxslərə, nağd pul köçürülə bilər.

Sertifikat verən kommersiya bankı bu sənədlərin verilməsi və dövriyyəsi üçün şərtləri müstəqil şəkildə inkişaf etdirməlidir.

Ödəmə müddəti bitdikdən sonra sertifikat sahibi onu köçürməli olduqları hesabın məcburi göstərilməsini göstərərək pula tələb edilməsi barədə ərizə ilə əlavə edilmiş banka təqdim etməlidir. Hüquqi şəxslərin sertifikatların geri alınmasından əldə olunan vəsait onların hesablaşma və ya müxbir hesablarına köçürülməlidir. Fiziki şəxslər göstərilən məbləği bankdakı cari hesablarına köçürməklə və ya nağd pul şəklində ala bilər. Sertifikatlar əmanət müqavilələri şəklində tərtib olunan müddətli depozitlər üzərində bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar daxildir:

- daha çox maliyyə vasitəçisi, bunun sayəsində potensial investorların dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək mümkündür;

- üçüncü tərəfə erkən satmaq imkanı.

Sertifikatlar verilməsi çərçivəsində kommersiya bankları tərəfindən həll olunan əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

- resurs potensialını artırmaq üçün müvəqqəti sərbəst olan vəsaitlərin sürətli toplanması;

- dəqiq bir ödəmə və müəyyən bir gəlirlilik ilə öhdəliklər toplamaqla kommersiya təşkilatının likvidliyinin effektiv tənzimlənməsi;

- göstərilən xidmətlərin şaxələndirilməsi yolu ilə potensial müştəriləri cəlb etmək.

Əhəmiyyətli bir fakt, sertifikatın verilməsi prosesinin daha az rəsmiləşdirilməsidir, digər müqavilə öhdəlikləri məsələsini həll etmək əvəzinə daha səmərəlidir.

Bank sertifikatlarının çatışmazlıqlarına sertifikat verilməsi ilə bağlı artan xərclər daxildir. Bundan əlavə, potensial investor bu əmanətlərdən gəlir vergiyə cəlb edildiyini, tələb hesabları və müddətli depozitlərdən gəlirlər isə ondan tamamilə azad olduğunu başa düşməlidir.

Plastik bank kartları da vəsait toplamağın bir forması hesab edilə bilər. Belə bir kart yalnız xidmətlər və mallar üçün nağdsız ödənişlərin aparılması və nağd pulun alınması üçün nəzərdə tutulmuş ödəniş vasitəsidir.

Yığılmış əmanətlər, ümumiyyətlə, əhalinin pul qənaətinə yönəlmiş əmanətləridir. Adətən, onların şərtləri müddətli depozitlərin müddətindən çoxdur. Təcrübədə məcmu töhfələrin aşağıdakı növlərini ayırmaq adətəlidir:

- qazanan qatqı (geyim, pul, qarışıq);

- mənzil töhfəsi;

- uşaqlara ünvanlı töhfə.

Ən ucuz bank mənbələri gündəlik istifadə üçün nəzərdə tutulmuş, müştərilərin cari və hesablaşma hesablardakı pul qalıqları hesab edilə bilər. Adətən

minimum faiz dərəcəsi var. Müddət əmanətləri kommersiya bankı üçün ən bahalı mənbələrdir.

Bələliklə, bir nəticəyə gələ bilərik ki, əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin müvəqqəti əmanətləri aktiv xarakterli əməliyyatlar aparmaq üçün istifadə olunan kommersiya banklarının mənfəət əldə etməsində ən vacib amildir. Əmanətçilər üçün bir əmanət nağd puldan faiz dərəcəsi ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Z.F. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
2. Abdullayev Ş., Əsgərova R. Bank işi. Bakı, 2010
3. Bağirov M. Bank işi. Bakı, 2003.
4. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
5. İbrahimov Z. H. Qlobal maliyyə böhranı: səbəb və nəticələr //Maliyyə və uşot. 12. -2009.
6. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
7. Kərimov A. İbrahimov Z. Bank marketinqi və menecmenti. Bakı, 1996.
8. Беляев, В.А., Крупнов, Е.Л. Проблемы развития депозитных операций банка [Текст] / В.А. Беляев. - «Деньги и кредит», 2012. – 18-25 с.
9. Бабайцев, В.А. Решение экономических задач [Тест]: методическое пособие. / Бабайцев В.А. – М: Москва, 2012. -125 с.
10. Березина, Б.П., Крупнов Ю.В. О состоянии ресурсной базы коммерческих банков [Текст]/ Б.П. Березина. – М: «Деньги и кредит», 2015. – 15-28 с.
11. Березина, Б.П., Крупнов Ю.В. Проблемы развития депозитных операций банков [Текст]/ Б.П. Березина. – «Деньги и кредит», 2016. – 26-39 с.
12. Бор М.З., Пятенко В.В. Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование [Текст]/ М.З. Бор. – М: ИКЦ «ДИС», 2013. – 288 с.

TARİX

UOT 93/94

TARİXİ PERSPEKTİVDƏ MƏDƏNİYYƏT VƏ ONUN FORMALARI

Bəhrüz Tofiq oğlu GÜLMALIYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı,
gulmaliyev.behrüz@gmail.com*

XÜLASƏ

Bəşər cəmiyyəti yaranandan bu günə qədər mədəniyyət anlayışı mövcud olmuş və hər dövrdə müxtəlif məna və çalarlar kəsb etmişdir. Filosoflar və mü-təfəkkirlər qədim zamanlardan başlayaraq mədəniyyət problemləri ilə məşğul ol-muşlar. Mədəniyyətin mənbəyi insan əməyi, yaradıcılığı və insan zəkasının tə-cəssümüdür. İnsanın sosial həyata təsiri ilə mədəniyyət anlayışı müxtəlif forma-siyalara uğramış, hər dövrə uyğun formada təzahür etmişdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, mənəviyyət, fəlsəfə, insan, cəmiyyət.

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРА И ЕЁ ФОРМЫ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

С момента создания человеческого общества по сей день, понятие культуры, существующее в течении длительного периода, приобрело раз-личные значения и оттенки. Начиная с древних времен философы и мысли-тели занимались проблемами культуры. Источником культуры является че-ловеческий труд, творчество и проявление человеческого интеллекта. Под влиянием социальной жизни человека, концепция культуры в соответствии с эпохами, формировалась по разному.

Ключевые слова: культура, мораль, философия, человек, общество

ABSTRACT

CULTURE IN HISTORICAL PRESPECTIVE AND ITS FORMS

Ever since the creation of the Human Society, there has been a culture of understanding and has always had different meanings and shades. Philosophers and thinkers have been involved in cultural issues since ancient times. The source of culture is manifestation of human labor, creativity and human intelligence. With the influence of human social life, the culture has been shaped in different forms, and has been demonstrated in every form.

Keywords: culture, morality, philosophy, human, society.

Filosoflar və mütəfəkkirlər lap qədim zamanlardan başlayaraq mədəniyyət problemləri ilə məşğul olmuş, müxtəlif mövqelərdən öz münasibətlərini bildirmişlər. Ona görə də mədəniyyət anlayışı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb etmişdir. Məsələn, mədəniyyət istilahı özünün ilk, ənənəvi anlamında (latın dilində “culture”) torpağı şumlamaq, belləmək, əkib-becərmək mənalarını ifadə etmişdir. Sonralar isə romalıları mədəniyyət anlayışına yeni bir mənə verməklə onu insanların intellektual səviyyəsinə, onların təhsil və tərbiyyəsinə aid etmişdir. Mark Tuli Siseron bu istilahı insanların əqli fəaliyyəti ilə bağlamışdır. Buna uyğun olaraq Rus dilində “kultura” istilahı əvvəllər əqli və mənəvi kamilləşməni bildirən bir anlayış kimi işlədilmişdir. İllər keçdikcə bu istilah uzun və mürəkkəb bir yol keçərək müxtəlif mənalar kəsb etmişdir.

Orta əsrlərdə Qədim Şərq və eləcə də İslam Şərqi ölkələrində yüksələn mədəniyyət Avropaya hər tərəfli təsir göstərmişdir. Ona görə də İslam Şərqi ölkələrində ərəb dilindən götürülmüş “mədəniyyət” istilahı özünün çoxşaxəliliyi baxımından Avropada işlədilən “culture” termininin müxtəlif mənalar daşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. İslam şərqində işlədilən “mədəniyyət” istilahı öz əhatə dairəsinə görə daha geniş mənaya sahib olaraq insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini özündə ehtiva edirdi. Qədim Şərqdə, eləcə də Orta Əsrlər İslam Şərqi fəlsəfi, siyasi və bədii nümunələrdə yaranan “mədəniyyət” sözü insanların əxlaq və davranışını, təhsil dərəcəsini, özünü apara bilmək qabiliyyətini, bəlağətlə nitq söyləmək kimi mənəvi sahələri ifadə etməklə yanaşı, həm də şəhər və kənd salmaq, onları idarə edə bilmək, ticarət qaydalarına riayət etmək, qul və kəniz seçə bilmək, başqa insanlarla və xalqlarla müəyyən əlaqələr yaratmaq, bu əlaqələri qoruyub saxlamaq bacarığını da ifadə edirdi [3, s. 393].

Məsələn, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində, N.Tusinin “Əxlaqi nasiri” kitabında, İbn Həldunun “Müqəddimə” əsərində yüksək mədəniyyətli insan

deyərkən, hər şeyi bilən, hazırcavab olan, dövrün siyasi-iqtisadi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulur. Deməli, Orta Əsrlər İslam Şərqində bu anlayış eyni dərəcədə həm maddi, həm də mənəvi və ruhani sahələrə şamil edilirdi [2, s. 186].

Avropada “culture” terminini ilk dəfə Şotlandiya filosofu A.Fergüson cəmiyyətin inkişafının vəhşilik və barbarlıqdan sonrakı dövrünü bildirmək üçün işlətmişdir. F.Engels isə mədəniyyəti cəmiyyətin xüsusi inkişaf forması kimi qərarlaşdıraraq, onun əsas xüsusiyyətlərini belə müəyyənləşdirmişdir:

- a. sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması;
- b. sənayenin inkişafı;
- c. ticarətin yaranması və xüsusi sosial təbəqə olan tacirlərin formalaşması;
- d. qan qohumluğu əlaqələrindən funksional ərazi əlaqələrinə keçid;
- e. kütləvi hakimiyyətin meydana gəlməsi [3, s. 393].

Fəlsəfə tarixinin ilk dövrlərində mədəniyyətə insanın təbiətə məqsədəuyğun təsiri (məsələn, torpağın əkilib-becərilməsi), həmçinin insanın özünü maarifləndirməsi və tərbiyə etməsi prosesi kimi yanaşılmışdır. Ellinlər özlərini “mədəni olmayan” barbarlardan “tərbiyəli olmaları” ilə fərqləndirmişdir. Sonrakı dövrlərdə “şəxsi təkmilləşməyə”, ölkənin sosial inkişafında şəhərlərin meydana gəlməsinə də mədəniyyət kimi baxılmışdır. İntibah dövründə mədəniyyət dedikdə insanın humanist sosial-mənəvi ideallarını, XVII-XVIII əsrlərdə isə kütlələrin maariflənməsini əsas meyar kimi nəzərdə tutmuşlar. XIX əsrdə isə mədəniyyət cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi, siyasi, dini, elmi, bədii və s. fəaliyyəti və səviyyəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə mədəniyyəti insanın mənəvi-siyasi azadlıq səviyyəsi ilə ölçmüşlər [9, s. 314].

Mədəniyyət unikal sosial hadisədir [4, s.247]. Bu sahədəki mövcud ədəbiyyatları təhlil edərkən bu qənaətə gəlik ki, mədəniyyətin yaranması ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə istehsal münasibətləri dəyişilmiş, əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində ictimai əmək bölgüsü, onunla birlikdə mülkiyyət forması və sosial münasibətlər yeni şəkil almışdır.

İctimai əmək bölgüsünün – maldarlığın əkinçilikdən, əkinçiliyin sənətkarlıqdan ayrılması ilə əlaqədar xüsusi mülkiyyətin müxtəlif formaları meydana gəlmiş, siniflər (quldarlar, feodallar, kapitalistlər) yaranmışdır. Həmçinin monoqam ailə və dövlət formalaşmış, şəhərlə kənd arasında ziddiyyətlər dərinləşmişdi. İnsanlar istehlak etdiklərindən çox istehsal etməyə başlamış və beləliklə onların əlində artıq məhsul əmələ gəlmişdir. Bunun da hesabına cəmiyyət xüsusi bir ziyalılar qrupu: alimlər, elm və mədəniyyət işçiləri, həkimlər və s. yetişdirmək və saxlamaq imkanı əldə etmişdir. Onlar da öz növbəsində mədəniyyətin, xüsusən mənəvi mədəniyyətin daşıyıcılarına çevrilmiş və öz şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyəti

yətləri ilə maddi istehsala, əmək məhsuldarlığına təsir edib onların inkişafına təkan vermişlər.

Cəmiyyət həyatı fasiləsiz olaraq davam edən bir axındır [8, s. 270]. Mədəniyyət cəmiyyətin inkişafının müəyyən səviyyəsi ilə bağlıdır. Bəzən cəmiyyətin inkişafında müəyyən mərhələni, tarixi dövrü və ya etnik münasibətləri, ictimai-iqtisadi formasıyaları, millətlərin, xalqların maddi və mənəvi tərəqqisini səciyyələndirmək üçün mədəniyyət anlayışından istifadə olunur: antik mədəniyyət, qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, milli mədəniyyət, ümumxalq mədəniyyəti və s. Həmçinin həyatın müəyyən sahələrində insanın həyat və fəaliyyətinin bəzi spesifik sahələrini, ictimai şüurunun və davranışını da mədəniyyət anlayışı ilə ifadə edirik: əmək mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, əkinçilik mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, bədii mədəniyyət və s.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, mədəniyyət anlayışı öz əhatə dairəsinə və mənə çaralılığına görə müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Özünün ilkin mənasında insanların və bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif sahədəki nailiyyətlərini ifadə etmək üçün işlədilən “mədəniyyət” ifadəsi sonralar, əsasən mənəvi sahələrə aid edilməyə başlamışdır. Hazırda bu istilahın işlənmə dairəsi daha da genişlənməmişdir. İndi o ayrı-ayrı millətlərin, xalqların və bütövlükdə bəşəriyyətin həm maddi, həm də mənəvi sahələrdəki bütün nailiyyətlərini özündə ehtiva edir [3, s. 394, 396].

Mədəniyyətin daha aydın başa düşülməsi üçün üç əsas məqamı fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, mədəniyyət şəxsiyyətin özünü azad ifadə etmək və yaradıcılıq sahəsidir; ikincisi, mədəniyyət gerçəkliyə qiymətləndirici münasibətdir; üçüncüsü, mədəniyyət insanın fikri və əməli ilə yaratdığı dünyadır.

Birinci halda mədəniyyət insanın yaradıcı imkanlarını daha dolğun reallaşdırən mühitin olmasını nəzərdə tutur. Bu mühit ilk növbədə incəsənət, elm və təhsil sahəsidir. İkinci halda həyatımızda həmişə iştirak edən, müqəddəs olan, şərtsiz qəbul olunan dəyərlər mədəniyyət hesab olunur. Dəyərlər əxlaqi və estetik ideallarla sıx əlaqəlidir. Mədəniyyət dəyərlər və ideallar haqqında təsəvvürü olaraq fərdin və cəmiyyətin ayrı-ayrı bölmələrini əhatə etməklə məhdudlaşmış, onların bütün tərəflərini əhatə edərək insanların dəyər, dünyagörüş istiqamətini müəyyənləşdirir. Üçüncü səpkı göstərir ki, insanın və cəmiyyətin varlığı təmiz, təbii mövcudatdan prinsipə fərqlənir və özlüyündə ruhi tərəf təyinedici olan başqa bir dünyanı təşkil edir. Mədəniyyət ümumtarixi xarakter daşıyır və keçmiş tarixlə qırılmaz bağlılığa malikdir. Buna uyğun olaraq o, hər bir dövrdə konkret-dir, tarixidir [6, s. 392].

İntibah dövrünün filosofları mədəniyyətə ideal, universal şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi, hərtərəfli təhsil, tərbiyə almağa, elmə və incəsənətə təsir et-

məyə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə kömək etməyə qadir bir qüvvə kimi baxırdı.

XIX əsrdə mədəniyyətin təkamül inkişafı nəzəriyyəsi yarandı. Bu kulturoloji konsepsiyanın tanınmış nümayəndələrindən biri ingilis etnoqrafı və tarixçisi E.B.Taylor olmuşdur. Taylora görə mədəniyyət yalnız mənəvi mədəniyyətdir: bilik, incəsənət, etiqad, hüquqi və əxlaqi normalar və s. Taylor qeyd edirdi ki, mədəniyyətdə təkcə ümumbəşəri yox, həm də ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan dəyərlər vardır. O həmçinin mədəniyyətin inkişafında təkcə onun daxili təkamülünü deyil, həm də tarixi təsirini və tarixi mənimsənilmənin əhəmiyyətini qeyd etmişdi və göstərmişdir ki, mədəni inkişaf düz xətlə gedə bilməz. Lakin təkamülçü kimi o, bütün və əsas diqqətini bəşəriyyətin mədəni inkişafının vəhdətdə olmasını sübut etməyə yönəlmişdir.

Taylorun vahid xətt təkamül nəzəriyyəsi XIX əsrin sonunda həm yenikantçılar və M.Veber tərəfindən, həm də “Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələri – O.Şpenqler, A.Toynbi tərəfindən tənqid edilmişdir.

Yeni kantçı Rikkert təklif edir ki, mədəniyyətə dəyərlər sistemi kimi baxılsın. O, aşağıdakı dəyərləri sadalayır: həqiqət, gözəllik, ilahi müqəddəslik, mənəviyyət, xoşbəxtlik, xüsusi müqəddəslik. Dəyərlər xüsusi aləmi, xüsusi fəaliyyət növünü yaradır ki, burada insanın dünyanı mənəvi mənimsəməsinin bəzi cəhətləri görünür. Vindelband isə qeyd edir ki, mədəniyyət insanın dünyanı anlaması və dərk etməsindən asılı olaraq dəyərlər dünyası – məsuliyyət hiss etmək dünyasıdır. Dəyərlər şüurdadır, onların gerçəklikdəki təcəssümü hər cür rifahın yaradılması deməkdir.

“Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələri də yeni kantçılar kimi, təbiətlə tarixi kəskin şəkildə fərqləndirirlər. Şpenqlərə görə tarix ayrı-ayrı qapalı mədəniyyətlərin bir-birini əvəz etməsidir. Bu zaman vahid tarixi prosesin mövcudluğu istisna deyil. Mədəniyyət insanın bütün yaş dövrlərini – uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, qocalıq və s. əhatə edir. Tale mədəniyyəti doğumdan ölümə qədər olan yolu keçməyə məcbur edir. Şpenqlərə görə tale elə anlayışdır ki, onu izah etmək qeyri-mümkündür, onu yalnız hiss etmək olar. Tale mədəniyyəti istiqamətləndirir, onun konkret məzmunu isə xalqın ruhu ilə müəyyən olunur. “Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələrinə görə ruh özünün bütün imkanlarını xalqlar, dillər, etiqadlar, incəsənət, dövlət, elm və s. vasitəsilə gerçəkliyə çevirdikdən sonra mədəniyyət ölür və mədəniyyət xalqın ruhunun xarici təzahürüdür [1, s. 426, 427].

Mədəniyyətin bu cür çoxaspektli təyinatlarını bir qədər ümumiləşdirib konkretləşdirsək ona belə bir tərif vermək olar: “mədəniyyət cəmiyyətin əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti, bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsildən-nəsilə ötürmək bacarığıdır”.

Maddi və mənəvi mədəniyyət: Mədəniyyət insanın mənəvi dünyasıdır, onun özünü müəyyən etməsi və şəxsiyyətin mövcudluğu üsuludur. Mədəniyyətin mənbəyi insan əməyi, yaradıcılığı və insan zəkasının təcəssümüdür.

Mədəniyyət bəşəriyyətin tarixən topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, habelə bu sərvətlərin yaradılması, onlardan istifadə edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması yollarından ibarətdir. Bu anlayışa xalq kütlələrinin yaradıcılıq fəaliyyəti, təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirmək imkanları da daxildir. Bunlara əsasən mədəniyyətin iki əsas növünü qeyd etmək olar: maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət.

Maddi mədəniyyət insan əməyi və zəkası ilə yaradılmış maddi sərvətlərin məcmusudur. Məsələn, istehsal vasitələri, binalar, geyim nümunələri, memarlıq nümunələri, körpülər, kanallar, meşə zolaqları və s.

İbtidai insanların düzəldikləri daş və ağac alətlərdən tutmuş müasir mürekkəb mexanizmlərədək, kahalardan tutmuş saraylaraədək hamısı maddi mədəniyyət nümunələri hesab olunur.

Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin yaradılması və onlardan istifadə olunması prosesidir. Lakin mənəvi mədəniyyətə yalnız mənəvi sərvətlərin məcmusu, onların mənimsənilməsi kimi baxılması düzgün olmaz, buna eyni zamanda sərvətlərin yaradılmasında insanların iştirakı kimi və mənəvi yaradıcılıqdan ibarət olan dialektik bir proses kimi baxılmalıdır. Mənəvi mədəniyyətə insanın mənəvi fəaliyyətinin nəticələri olan elm, fəlsəfə, incəsənət, əxlaq, siyasət, hüquq, müvafiq elmi idarələr (elmi institutlar, məktəblər, teatrlar, kitabxanalar, muzeylər və s.), cəmiyyətin intellektual və mənəvi inkişaf dərəcəsi daxildir. Mədəniyyət anlayışı ilə insanın bu və ya digər fəaliyyət sahəsində bilik və təcrübə əldə etməsi, onun müəyyən sərvətlər sistemini mənimsəyib qəbul etməsi və müəyyən davranış sahibi olması əlaqəlidir. Hər bir insan uşaq yaşlarından başlayaraq müəyyən mədəniyyətin, ideyaların, sərvətlərin, davranış nümunələrinin təsiri altına düşür. İnsanın tərbiyə və təhsili məhz mövcud mədəniyyətə qovuşmasından, cəmiyyətin topladığı bilikləri, bacarıqları, vərdişləri habelə mənəvi sərvətləri və cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normalarını mənimsəməsindən ibarətdir. Təhsil və tərbiyənin təşkili və xalq maarifinin inkişafı cəmiyyətin mədəniyyət səviyyəsinin mühüm göstəriciləridir [5, s. 331].

Mədəniyyətin maddi və mənəvi növlərə bölünməsi bəzən dəqiq və mübahisəsiz təsəvvür edilir. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşdıqda bir sıra sualların ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Məsələn, yüksək bədii məzmun və dəyərli məişət əşyaları, memarlıq və geyim nümunələrini hara aid etməli? Və ya istehsal münasibətlərini, əmək mədəniyyətini hansı növə aid etmək düzgün olardı – maddi mədəniyyətə, yoxsa mənəvi mədəniyyətə? Bir çox tədqiqatçılar onu maddi mədəniyyətə aid edirlər. Lakin bu məsələyə digər aspektdən yanaşmalar da vardır:

bunlardan birincisi, insan əməyi nəticəsində təbiətin yaradıcı surətdə əşyavi məhsula çevrilməsi ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, yaradılan maddi substansiyanın nə təbiət, nə də Allah tərəfindən deyil, məhz insan zəkası və əməyi, fəaliyyəti ilə bağlı olması yanaşmaları da mövcuddur. Həmçinin ətirslərin rahiyyəsi qızılgülün ətrindən prinsipial cəhətdən fərqlənir, çünki onların birincisi, insanın düşüncəsi, əqli ilə, digəri isə təbiət tərəfindən yaradılır.

Real həyatda maddi və mənəvi mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. Məsələn, kitab bir tərəfdən maddi mədəniyyət nümunəsidirsə, digər tərəfdən mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Çünki o, həm ideya, estetik hiss məzmunu daşıyır, həm də maddi tərəfi vardır. Hətta musiqinin özü belə mənəvi mədəniyyətə aid olsa da notlaşma prosesində maddiləşir. Başqa sözlə desək, nə qədər primitiv olsa da, sırf maddi mədəniyyət yoxdur, onlar, həmçinin mənəvi tərəflər və məqamlarla əhatələnir [10, s. 17].

Mədəniyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətə ayrılması şərti və nisbidir. Belə ki, real həyatda vahid mədəniyyət sisteminin bu ünsürləri sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Mədəniyyətin müasir inkişaf dövründə bu, daha aydın təzahür edir. Məsələn, elmi-texniki inqilab qanunauyğun olaraq maddi və mənəvi mədəniyyətin getdikcə daha böyük inteqrasiyasına gətirib çıxarır. Bu isə mənəvi mədəniyyətin maddi cəhətinin rolu və əhəmiyyətini durmadan artırır. Belə ki, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri, radio, mətbuat, televiziya, kino inkişaf edir və s. Digər tərəfdən, maddi mədəniyyətdə onun mənəvi cəhətləri böyük rol oynayır. Məsələn, istehsal elmiləşir, tədricən cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilir, istehsal estetikasının rolu artır və s.

Maddi və mənəvi mədəniyyətin qovuşmasından elə ictimai hadisələr – di-zayn, elmi tədqiqat və onun nəticələri, istehsalat təlimi və s. baş verir ki, onları təkcə maddi mədəniyyətə, yaxud yalnız mənəvi mədəniyyətə aid etmək olmaz. Bütün bunlar ictimai hadisə olmaq etibarilə mədəniyyətin bütövlüyünü sübut edir [7, s. 145].

Mənəvi dəyərlər öz mövcudluğunu əqli və bədii fəaliyyətin növləri ilə təzahür etdirir. Sözsüz ki, hər yaradıcılıq nümunəsini mənəvi dəyər kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Burada əsas meyar mədəni məhsulun ictimai əhəmiyyəti ilə ölçülür. Məsələn, adi qabiliyyətsiz rəssam tərəfindən təsvir olunan tablolu və ya rəsmi sənət əsəri hesab etmək düzgün deyil. Ona görə də mədəniyyət xəzinəsinin mənəvi dəyərləri aşağıdakı üç əlamətlərə görə müəyyən olunur: elm, mənəviyyat və əxlaq, incəsənət.

Elmi sərvətlər milli və sinfi yiyələnmə nəzərə alınmadan obyektiv insani biliklər sistemidir. Düzdür, sovet cəmiyyəti dövründə elmdə «burjua», «yalan, böhtançı» elmi mühazirələr adı altında fikirlər söylənilsə də, onlar sonralar tari-

xin axarında aradan qaldırıldı. Bu məqamda rus yazıçısı, dramaturq A.P.Çexovun aşağıdakı qeydi məntiqə uyğundur; «Milli elm yoxdur, əgər varsa da, o, elm deyildir».

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda elmi dəyərlərin mənfi məqamları da mövcud ola bilər. Belə ki, insan əqli və zəkası ilə yaradılan elmi düsturlar, kəşflər, sonralar bəşəriyyətin məhvinə doğru yönəlir. Məsələn, atom bombasının hazırlanması buna çox aydın misaldır.

Mənəvi-əxlaqi dəyərlər kəmiyyətə elmi dəyərlərdən fərqlənir. Əgər elmin vəzifəsi mövcud reallıqları insanlara öyrətmək, dərk etdirməkdirsə, mənəviyyətin vəzifəsi insanın digər insanlarla münasibətlərini aydınlaşdırmaq, təkmilləşdirməkdir. Bütün bunlar əxlaqi norma, adət və ənənələrdə, qanunlarda öz əksini tapır. Lakin məlum olduğu kimi, tarixin bəzi mərhələlərində qanun, adət və ənənələr əxlaqdan kənar və mənəviyyətsiz da ola bilər. Nəticə etibarilə o münasibətlər əxlaqi cəhətdən düzgün hesab edilir ki, insan həyatında başlıca meyar rolunu oynasın.

İncəsənət mənəvi fəaliyyətin elə bir sahəsidir ki, burada insanın bütün psixi gücü – hisləri və əqli hərəkətə keçir. İncəsənət, elm, əxlaq, mənəviyyətdən fərqlənir. İncəsənətin predmeti təkcə insanın zahiri aləmi, insanlarla münasibətlər deyil, həmçinin şəxsiyyətin daxili aləmidir. Bədii dəyərlərin yaradılması zamanı insan ilham və intuisiyaya tabe olur ki, elmi yaradıcılıqda bu bir o qədər də gərək deyil. Bədii dəyərlər, daha irrasional və öz yaradıcısı haqqında məlumat verən mədəniyyət sahəsidir [10, s. 20, 21].

Mənəvi dəyərlərin yayılma dərəcələri öz təsnifatına görə ümumbəşəri, milli, sinfi-təbəqə, qrup-lokal, ailəvi, fərdi-şəxsi ola bilər:

Ümumbəşər dəyərlər zaman, məkan çərçivəsində çox saylı insanlar tərəfindən qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Buraya qədim Misir mədəniyyəti, Fransa mədəniyyəti, Azərbaycan mədəniyyəti incilərinin xalqlar tərəfindən dərk edilməsi, həmçinin, əsl, həqiqi yaşayış həqiqətləri, dünya mədəniyyəti inciləri, əxlaqın ən möhkəm normaları – böyüklərə hörmət və məhəbbət, doğruluq, təbiətə məhəbbət, qadınla kişi arasında məhəbbət, gözəlliyə cəhd və s. aiddir. Bir çox əxlaqi, mənəvi qanunlar dünya dinlərində öz əksini tapır. Bu qanunların bir çoxu isə, əsl insani hüquqlarda təzahür olunur. Tanınmış beynəlxalq təşkilatlar – BMT, YUNESKO, YUNİSEF öz, fəaliyyətində, məhz bu qanunlara əsaslanırlar. Bu təşkilatlar öz fəaliyyətlərini təkcə ayrılıqda götürülmüş ölkə, xalq, sosial qruplar adından deyil, dünyəvi əməkdaşlıqdan çıxış edərək qururlar.

Milli dəyərlər isə, hər bir xalqın və şəxsin həyatında başlıca yer tutur. Ümumbəşəri dəyərlərdən fərqli olaraq milli dəyərlər daha konkret və maddiləşmiş formada olur. Məsələn, «Çənlibel» məkanından söhbət edərkən Koroğlu və Azərbaycanın tarixi keçmiş yada düşür. Yaxud «Qız qalası» abidəsi hər kəsi

Bakı şəhəri, Xəzər dənizi haqqında düşünməyə vadar edir. Beləliklə, milli dəyərlər bu və ya digər xalqın mədəniyyətində təcəssüm tapan amillərdir.

Sinfi təbəqənin dəyərləri ayrı-ayrı sinif və sosial qrup təbəqələrinin maraqları ilə bağlıdır. Məsələn, Sovet hakimiyyəti fəhlə və kəndli siniflərinin dövləti hesab edildiyindən mədəniyyət və incəsənəti də, məhz bu təbəqənin adı ilə bağlamaq vacib və zəruri qəbul edilirdi. Onun əsas ideyalarını «istismarçı» siniflərə nifrət, fiziki əməyin daha çox vəsfi, kollektivçilik və ya sosializm ideyalarına yad hesab edilən əvvəlki mədəniyyətlərə ögey münasibət təşkil edirdi.

Lokal qrup dəyərləri isə, insanların yaşayış məkanına, yaşına müvafiq olan qrupların birləşməsi nəticəsində birgə yaradılan dəyərlərdir. Bunlara, xüsusilə, müxtəlif tipli sekta, birlik, kasta və s. aid edilir. Dəyərlərin bu qrupu gənclər, yeniyetmələr arasında daha üstünlük təşkil edir.

Ailə və ailə dəyərləri cəmiyyətin əsas birlik formasını təşkil edən vacib ünsürlərdən biridir. Ailə dəyərlərinin nəsildən nəslə ötürülməsi bu mənada ən başlıca mədəni hadisələrdən birini təşkil edir. Ailə dəyərlərinə əxlaqı, bədii, hətta sırf məişət ənənələrini də aid etmək olar.

Fərdi-şəxsi dəyərlərə isə insanın ideya və əşyaları aid edilir. Bu dəyərlər bəzən ümumi, bəzən fərdi yaradıcılığın məhsulu ola bilər.

Mədəni dəyərlərin təsnifatının şərhindən onların iki əsas xüsusiyyəti – özünün nisbəliyi və mütəhərrikliyi nəzərə çarpır: Mədəni dəyərlərin nisbəliyi müxtəlif insan qruplarının həmin dəyərləri dərk etməsi və qiymətləndirilməsində təzahür edir. Mədəni dəyərlərin mütəhərrikliyi isə, bir səviyyənin digərinə keçməsi və əvəz olunması prosesi kimi qiymətləndirilir [10, s. 21].

Nəticə olaraq bu qənaətə gəlik ki, insanın sosial həyata təsiri ilə mədəniyyət alayışı müxtəlif formasionalara uğramış, hər dövrə uyğun formada təzahür etmişdir. Tarixin müəyyən dövrlərində dövrün və zamanın spesifik xüsusiyyətinə görə formalaşan insanla birlikdə, mədəniyyət də formalaşmış, insan və insan cəmiyyətinin formalaşmasına paralel müəyyən təsirlərə məruz qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. A.Şükürov. Fəlsəfə. Adiloğlu nəşriyyatı. Bakı. 2002. Səh 492.
2. Ə.Tağıyev. ADMİU mətbəəsi. Bakı. 2012. Səh 384.
3. F.F. Ramazanov, M.B. Zaynalov, Ə.B. Məmmədov, V.M. Kərimov, H.F. İmanov, Z.C. Məmmədov, Ə.M. Tağıyev, X.H. Dadaşov, A.T. Fətəliyev, N.M. İsayev, M.Ə. Teymurlu, E.G. Zeynalov. Fəlsəfə. Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşriyyatı. Bakı. 2001. Səh 442.
4. F.Q.Vahidov, Sosiologiya, "Təknur" MMC-nin mətbəəsi, Bakı. 2005. Səh 295.

5. F.V.Konstantinov, A.S.Boqomolov, Q.M.Qak, Q.Y.Qlezerman, V.J.Kelle, P.V.Kopnin, İ.V.Kuznetsov, S.T.Melyuxin, V.S.Semyonov, A.Q.Sipirkin, M.M.Rozental, M.N.Rutkeviç, A.F.Şişkin, D.İ.Çesnokov. Marksizm-Leninizm Fəlsəfəsinin Əsasları. Maarif nəşriyyatı. Bakı. 1980. Səh 480.
6. H.İmanov. Fəlsəfə. Turan evi şəşriyyatı. Bakı. 2005. Səh 420.
7. Q.İ.Hüseynov, Ə.İ.Əhmədov. Sosiaologiya. Təbib nəşriyyatı. Bakı. 1994, Səh 176.
8. Q.S.Arefyeva, A.P.Butenko, A.F.Zotov, V.J.Kelle, M.J.Kovalzon, A.R.Pozner, P.M.Roqoçov, M.A.Sverblin, M.M.Sibirov, V.İ.Stolyarov, A.İ.Titarenkoş Dialektik və Tarixi Materializm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970. Səh 408.
9. M.Fərhadoglu, Fəlsəfənin əsasları, Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2006. Səh 400.
10. M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva, S.A.Şahhüseynova. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Sabah. Bakı. 2010. Səh 876.

UOT 93/94**THE GENDER PROBLEM IN THE 19th CENTURY
SUMMARY**

Nazifa Mubariz ASHRAFLI*Western Caspian University
nazifashrafli@gmail.com*

ABSTRACT

This article addresses the gender issue of the 19th century. XIX century in England. This century is generally considered Victorian, although this is not quite the correct idea. The Victorian era refers to the period from 1837 to 1901, when Great Britain was ruled by Queen Victoria. So Queen Victoria began her reign only in 1837. In the Victorian era (1837-1901), it was the novel that became the leading literary genre in English. Women played an important role in this growth in the popularity of both authors and readers. Circulating libraries that allowed books to be borrowed for annual subscriptions were another factor in the novel's popularity.

The 1830s and 1840s saw the rise of the social novel. It was a lot of things response to rapid industrialization, as well as social, political, and economic challenges associated with it and was a means of commenting on the abuses of government and industry and the suffering of the poor who did not profit from the English economy. Stories about the working-class poor were aimed at the middle class to help create sympathy and foster change.

The greatness of the novelists of this period is not only in their veracity description of modern life, but also in their deep humanism. They believed in the good qualities of the human heart and expressed their hopes for a better future.

At the end of the eighteenth century, two young poets, W. Wordsworth and S. Coleridge, published a volume of poems called "Lyric ballads". From this moment began the period of romanticism in England, although it did not last long, only three decades, but it was truly bright and memorable for English literature. It was this time that gave us many great novels.

Even in the Middle ages, clear and distinct gender boundaries were drawn and stereotypes of gender behavior were defined. Everyone was assigned their own specific roles and their violation caused public hatred. A Victorian married

woman was her husband's "chattel"; she had no right property and personal wealth; legal recourse in any question, if it was not confirmed by her husband. Socio-economic changes in the middle of the XIX century lead to changes in the status of women middle and lower strata: gaining material independence and sustainable development socio-economic status, women acquire a social status equal to that of men. Women are beginning to fight against double standards in relation to the sexes, for reforms in the field of property rights, divorce, for ability to work. The next step was to raise the issue of women's voting rights as a means to ensure legislative reform. Women they sought independence from men.

Keywords: Victorian era, gender problem, inequality

XÜLASƏ

19-CU ƏSRDƏ GENDER PROBLEMİ

Bu məqalə 19-cu əsrdə gender məsələsinə toxunur. İngiltərədə XIX əsr. Bu əsr ümumiyyətlə Viktoriya dövrü sayılır, baxmayaraq ki, bu, tamamilə düzgün fikir deyil. Viktoriya dövrü Böyük Britaniyanın Kraliça Viktoriya tərəfindən idarə olunduğu 1837-1901-ci illəri nəzərdə tutur. Beləliklə, Kraliça Viktoriya hökmranlığına yalnız 1837-ci ildə başladı. Viktoriya dövründə (1837-1901) İngilis dilində aparıcı ədəbi janra çevrilən roman idi. Həm müəlliflərin, həm də oxucuların populyarlığındakı bu böyümədə qadınlar mühüm rol oynadı. Kitabların illik abunə üçün borc alınmasına icazə verən dövrüyyə kitabxanaları romanın populyarlığının başqa bir amili idi.

1830-1940-cı illərdə sosial romanın yüksəlişi baş verdi. Bu, sürətli sənayeləşməyə və bununla əlaqəli sosial, siyasi və iqtisadi problemlərə cavab verən bir çox şey idi və hökumətdən və sənayedən sui-istifadə hallarını və ingilislərdən qazanc götürməyən yoxsulların iztirablarını şərh etmək üçün bir vasitə idi. İqtisadiyyat, fəhlə sinfi kasıbları haqqında hekayələr rəğbət yaratmağa və dəyişikliyi təşviq etməyə kömək etmək üçün orta sinfə yönəldilmişdi.

Bu dövrün roman yazıçılarının böyüklüyü yalnız müasir həyatı doğruluğunda deyil, həm də dərin humanizmlərindədir. İnsan qəlbinin yaxşı xüsusiyyətlərinə inandılar və daha yaxşı bir gələcəyə ümid etdiklərini dilə gətirdilər.

On səkkizinci əsrin sonunda, iki gənc şair, W. Wordsworth və S. Coleridge, "Lirik balladalar" adlı bir şeir cildini nəşr etdirdi. Bu andan etibarən İngiltərədəki romantizm dövrü başladı, baxmayaraq ki, uzun sürməsə də, cəmi otuz il davam etsə də, ingilis ədəbiyyatı üçün həqiqətən parlaq və yaddaqalan oldu. Bu dəfə bizə çox böyük romanlar bəxş etdi.

Orta əsrlərdə belə, aydın və fərqli cinsiyyət sərhədləri çəkilmiş və cinsi davranış stereotipləri müəyyən edilmişdir. Hər kəsə özünəməxsus rollar təyin edildi və pozuntuları ictimai nifrətə səbəb oldu. Viktoriya evli bir qadın ərinin "çətiri" idi; əri tərəfindən hər hansı bir sualda hüquqi müraciət təsdiqlənmədiyi təqdirdə onun hüququ mülkü və şəxsi sərvəti yox idi. XIX əsrin ortalarındakı sosial-iqtisadi dəyişikliklər qadınların orta və aşağı təbəqələrinin statuslarında dəyişikliklərə səbəb olur: maddi müstəqillik və davamlı inkişaf sosial-iqtisadi status qazanmaq, qadınlar kişilərlə bərabər bir sosial status qazanır. Qadınlar cinsiyyətlə əlaqəli ikili standartlara qarşı, mülkiyyət hüquqları, boşanma, iş qabiliyyəti sahəsindəki islahatlar uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Növbəti addım qanunvericilik islahatını təmin etmək üçün bir vasitə kimi qadınların səs hüququ məsələsini gündəmə gətirmək idi. Qadınlar kişilərdən müstəqillik axtarırdılar.

Açar sözlər: Viktoriya dövrü, gender problemi, bərabərsizlik

РЕЗЮМЕ

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В XIX ВЕКЕ

XIX век в Англии. Этот век принято считать викторианским, хотя это не совсем верное представление. Викторианская эпоха относится к периоду с 1837 по 1901 год, когда Великобританией правила королева Виктория. Итак, королева Виктория начала свое правление только в 1837 году. В викторианскую эпоху (1837–1901) именно роман стал ведущим литературным жанром на английском языке. Женщины сыграли важную роль в росте популярности как авторов, так и читателей. Еще одним фактором популярности романа стали циркулирующие библиотеки, которые позволяли брать книги по годовой подписке.

1830-е и 1840-е годы стали периодом расцвета социального романа. Это была реакция многих вещей на быструю индустриализацию, и также связанные с ней социальные, политические и экономические проблемы, а также способ комментировать злоупотребления правительства и промышленности и страдания бедняков, которые не получали прибыли от англичан. Истории о бедноте из рабочего класса были нацелены на средний класс, чтобы вызвать сочувствие и способствовать изменениям.

Величие романистов этого периода не только в их правдивости описания современной жизни, но и в их глубоком гуманизме. Они верили в добрые качества человеческого сердца и выражали надежду на лучшее будущее.

В конце восемнадцатого века два молодых поэта, У. Вордсворт и С. Колридж, опубликовали сборник стихов под названием «Лирические баллады». С этого момента начался период романтизма в Англии, хотя он длился недолго, всего три десятилетия, но был поистине ярким и запоминающимся для английской литературы. Это время подарило нам много замечательных романов.

Еще в средние века были проведены четкие и отчетливые гендерные границы и определены стереотипы гендерного поведения. Каждому были отведены свои определенные роли, и их нарушение вызвало общественную ненависть. Замужняя женщина викторианской эпохи была «движимым имуществом» ее мужа, у нее не было права собственности и личного богатства, обращения в суд по любому вопросу, если это не подтверждено ее мужем. Социально-экономические изменения середины XIX века приводят к изменению статуса женщин среднего и нижнего слоев: обретая материальную независимость и устойчивое развитие социально-экономического статуса, женщины приобретают социальный статус, равный статусу мужчин. Женщины начинают бороться с двойными стандартами в отношении полов, за реформы в сфере прав собственности, разводов, за трудоспособность. Следующим шагом было поднять вопрос об избирательных правах женщин как средстве обеспечения законодательной реформы. Женщины стремились к независимости от мужчин.

Ключевые слова: Викторианский период, гендерная проблема, неравенство

The Victorian era refers to the period from 1837 to 1901, when Great Britain was ruled by Queen Victoria. So Queen Victoria began her reign only in 1837. At this time, the UK is gradually losing its leadership in global industrial production. At the same time, it is strengthening its position as a global colonial Empire. In the cultural sphere, this era is marked, in particular, by the formation of the so called Victorian morality-a set of values and norms that strictly regulated the life of the middle and upper class. This time was marked by many events, especially the war with Napoleon. For literature, this century was a period of romanticism. What is important for writers is no longer the cult of a reasonable approach to reality, but the affirmation of a humane attitude towards each other. A friend, no matter what class they belong to. Victorian writers moral norms are not only declared, but also try to assert in the life-in spite of the social hierarchy-and this is seen as a special moral value of their works.

In foreign literary studies the question of the difference was raised the aesthetic attitudes of Dickens and Gaskell. A writer for whom questions of reli-

gion are of fundamental importance, does not declare their attitude to social contradictions is open. In this sense the point of view of A. Kettle, who called Gaskell not "appraiser", but "intermediary", has a right to exist. Whereas in Dickens, according to the observations of the same researcher, the social protest is clearly expressed. However, the writer's criticism of Victorian society is combined with the famous Dickensian humor, which he accompanies the description of the life vicissitudes of his characters.

It is interesting that M. M. Bakhtin associated the appearance of a new type of novel with the novel by G. Fielding "The Story of Tom Jones, the foundling".

Fielding's innovation in the development of the novel form is undeniable. If this is not a social novel in the full sense of the word, then a work that denotes the dependence of social and personal relationships from capital and prepared the ground for the development of the social novel XIX century.

Traditionally, literary studies associate the definition of the social novel with urban descriptions and themes, the life of factories and factories, and criticism of industrial development. Leading Russian specialist in English literature of the XIX century B. M. Proskurnin denotes the specifics of the genre more specifically. Noting the originality Dickens 'novel *Dombey and son* (1848), he describes the features of this work as follows: "the Novel structure is typical of a social novel, the main conflict has a social character; money they are the driving force, determine the fate of many heroes and development of all storylines. The main destructive force is money. That is why the interpretation of the novel genre as a social one most appropriate to its nature".

In the social novel there is a tendency to denote public controversies that have arisen in connection with the development of capitalism's. The conflict between labor and capital defines the genre problems of the social novel. The definition of the genre originality of the social novel seems to be necessary to correlate with theory of the genre by N. L. Leiderman, which will characterize the genre more voluminous and productive for further research of this genre form.

Based on this theory, we have determined the following parameters social novel.

1. The Theme of the social novel is reduced to describing the life of an industrial city.

2. The Problem is related to the designation of social contradictions that the development of capitalism entails (there is conflict between labor and capital).

3. Aesthetic pathos is aimed at preserving universal values, which lose their significance in the era of "double standard" of morality.

4. The Special relationship between the narrator and the object reproductions are based on the author's sympathy for the victims of social progress.

5. Type of distance of the author from the image-the author occupies the position of the all-knowing observer and separated from the image.

6. Type of expression of the author – the author's "I" is clearly expressed. The story is colored by the author's assessment and author's comments.

7. Message type – the author tells about the events.

8. Subject organization-the narration is conducted on behalf of a personified storyteller.

9. Spatial and temporal organization is based on the description of an industrial city. The system of characters reflects the main conflict of the novel-labor and capital. It is represented by workers and representatives of the middle and upper classes of society. The function of landscape and portrait is to emphasize this conflict. Introductory episodes serve as a way to express the author's position.

10. The Pneumato sphere of the social novel is woven from a combination of the characters' thoughts, the narrator's reasoning, and the atmosphere of an industrial city with its stones, factories, chimneys, smoke, and workers hands. There is an atmosphere of monotony and heaviness. In the mouth of the "suffering" hero sounds a verdict on the existing conditions of life.

11. The Conditioning of a person's spiritual life by social attitudes becomes the main genre-forming principle in the novel.

There is an opinion that the social novel is a phenomenon that is narrowly local, limited to certain historical events the period of the rise of the chartist movement in England beginning of the XIX century. According to this view, with the end of Chartism the genre of the social novel is beginning to wear itself out. However, the phenomenon the "social novel" proved to be quite viable at the turn of the XIX-XX centuries, and at the end of the XX century.

Romanticism - a literary trend that arose in European and American cultures at the turn of the XVIII-XIX centuries, on the eve and during the French revolution of 1789-1794, in the era of the transition from the feudal system to the bourgeois one. The romantics sought to create a fundamentally new genre that would revolutionize literature. Romanticism was supposed to be exciting and unpredictable, unusual and ordinary at the same time, eternal and fleeting. English poetry has realized all these qualities, it is in poems that young people were able to Express all the feelings that overflowed their hearts. It was romanticism that gave us the dreamers Wordsworth and John Keats, the philosopher Coleridge and the rebel George Byron.

Everyone knows that the 18th century and the 19th century are the period of restoration of the Victorian era. The restoration period was also a period before romanticism, which differs from classicism and sentimentalism. At the beginning of the nineteenth century there was a flourishing of romantic poetry and the appearance of the romantic philosophical novel, which developed along with the realistic Novel. At this time, Jane Austen's novels *Sense and sensibility* and *Pride and prejudice* appeared.

The novel gradually became the dominant in the literature of the Victorian period. A fairly constant accompaniment to this development was the concession of romanticism to literary realism, the precise observation of individual problems and social problems in Jane Austen's novels at the beginning of the century being a reporter of what was to come.

At that time, the main problem was the creation and publication of a novel by a woman writer. Because some writers have always believed that a woman's job is to work at home, especially in the kitchen, raise her children, take care of her husband, that she has no idea about life and life's problems. This is why it was difficult for women writers to achieve success during this period, and to address this problem, some of them considered using a pseudonym in their literary works.

In many ways, the qualities of romantic verse may have been let go rather than simply replaced by a Victorian Novel. This is clearly evidenced by the work of the Bronte sisters. Growing up in a remote but cultured rectory in Yorkshire, they invented the imaginary kingdoms of Angria and gondola as children. These inventions provided the context for many poems in their first and pseudonymous publication, the poems of Carrer, Ellis, and Acton bell (1846). Their Gothic plots and Byronic passions also served as the basis for novels that began publication the following year.

In England, the originator of romanticism was William Blake. Romanticism flourished in the first third of the nineteenth century (W. Wordsworth, ST. Coleridge, J. Byron, P. B. Shelley). Romantic traditions were also characteristic of the literature of the following decades, when romanticism interacted with realism (C. Dickens). In American literature, romanticism remained the leading trend until the end of the nineteenth century.

Bibliography:

- 1) Cox, Jessica. "Gender, Conflict, Continuity: Anne Brontë's *The Tenant of Wildfell Hall* (1848) and Sarah Grand's *The Heavenly Twins* (1893)." *Brontë Studies* 35.1 (2010): 30-39. Web.
- 2) Diniejko, Andrzej. "The New Woman Fiction." *The Victorian Web*. Warsaw University, 17 Dec. 2011. Web. 26 Mar. 2015.
- 3) Gilbert, Sandra M., and Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination*. Second ed. New Haven: Yale UP, 2000. Print.
- 4) Hughes, Kathryn. "Gender Roles in the 19th Century." *The British Library*. British Library Board, n.d. Web. 11 Feb. 2015.
- 5) Rendall, Jane. *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France, and the United States, 1780-1860*. New York: Macmillan, 1985. Print.

UOT 39; 572.9**MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ETNOQRAFIYA
ELMİNİN TƏSİSATLANMASI VƏ İNKİŞAFI**

Ləman Elman qızı İSMAYILOVA*Qərbi Kaspi Universiteti*
laman.ismayilova89@mail.ru

XÜLASƏ

Müstəqillik əldə edildikdən sonra hər bir elm sahəsində olduğu kimi etnoqrafiya elminin inkişafına da bir çox amillər öz təsirini göstərmişdir. Bu amillər sırasına elmin təsisatlanmasını, yəni müvafiq elmi idarələrin yaranmasını, etnoqrafik istiqamətlərin müəyyən olunmasını, elmi metod və üsullarının formalaşmasını, etnoqraf kadrların hazırlanmasını, etnoqrafik ekspedisiyaların təşkilini, elmi konfransların keçirilməsi və həmin elmi tədbirlərdə etnoqrafların iştirakını və s. aid etmək olar. Məqalədə etnoqrafiya elminin dövrünün tələblərinə uyğun olan inkişafı gözdən keçirilir.

Açar sözlər: etnoqrafiya, tədqiqat, elm, müəllif, müasir

РЕЗЮМЕ**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ
НАУКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ**

Азербайджан после приобретения независимости достиг больших успехов в различных областях науки, в том числе имелось много факторов, повлиявших на развитие этнографической науки. Эти факторы включают в себя следующие задачи: создание соответствующих научных отделов, определение этнографических направлений, формирование научных методов и приемов, подготовку этнографических кадров, организацию этнографических экспедиций, научных конференций и участие этнографов в этих научных мероприятиях и др. В представленной к вниманию статье рассматривается развитие этнографической науки в соответствии с современными научными требованиями.

Ключевые слова: этнография, исследование, наука, автор, современность

ABSTRACT

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF ETHNOGRAPHIC SCIENCE IN MODERN TIMES IN AZERBAIJAN

After gaining independence, as in any field of science, many factors have influenced the development of ethnography. These factors can be attributed the establishment of science, the establishment of relevant scientific departments, the definition of ethnographic directions, the formation of scientific methods and techniques, the preparation of ethnographic personnel, the organization of ethnographic expeditions, scientific conferences and the participation of ethnographers in these scientific events, etc. The article considers development of ethnographic science in accordance with the requirements of the time.

Keywords: ethnography, research, science, author, modern

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi etnoqrafiya elminin inkişafına da bir çox amillər öz təsirini göstərmişdir. Bu amillər sırasına elmin təsisatlanmasını, yəni müvafiq elmi idarələrin yaranmasını, etnoqrafik istiqamətlərin müəyyən olunmasını, elmi metod və üsullarının formalaşmasını, etnoqraf kadrların hazırlanmasını, etnoqrafik ekspedisiyaların təşkilini, elmi konfransların keçirilməsi və həmin elmi tədbirlərdə etnoqrafların iştirakını və s. aid etmək olar. İlk növbədə elm sahəsinin təsisatlanmasına, fəaliyyətinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, elmi istiqamətlərin müəyyənələnməsinə, elmi tədqiqatların genişlənməsinə xidmət edən təşkilati işlər elmin sonrakı inkişafında həlledici rol oynayır.

Azərbaycanda etnoqrafiya elminin təsisatlanması 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin nəzdində etnoqrafik tədqiqatların aparılmasından, bu məqsədlə ölkəşünaslıq-pedaqoji dərnəyin yaradılmasından başlayır. Bakıda Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində, dərnəyin bazası əsasında 1920-ci ildə muzey-ekskursiya şöbəsinin, Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyiylə 1923-cü ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin təşkili tarix, arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafında xüsusi mərhələ olur [4, s.118]. Muzey ekspursiya şöbəsi 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə çevrilir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti 1925-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sərəncamına verilir. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti tərəfindən 1925-ci ildə ölkəşünaslıq qurultayı, 1926-cı ildə isə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay keçirilmişdir. Sonrakı dövrdə etnoqrafik tədqiqatlar 1929-cu ilin oktyabr ayında yaradılan Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun ölkəşünaslıq bölməsində cəmləşir, aparılan elmi araşdırmala-

rın bir hissəsi “Cəmiyyətin xəbərləri”ndə çap olunur. Keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya filialının Azərbaycan bölməsinin (dekabr 1932-cı il) və SSRİ EA Azərbaycan filialının yaranması (25 oktyabr 1935-ci il) nəticəsində etnoqrafik tədqiqatlar tarix şöbəsinin maddi mədəniyyət bölməsində mərkəzləşdirilir, tarix şöbəsinin funksiyası genişləndirilərək Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna çevrilir. 1935-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyi Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Tarixi muzeyinə çevrilir, 1940-cı ildə Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu yenidən təşkil edilir və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu yaradıldı. Beləliklə, etnoqrafik tədqiqatlar Tarix İnstitutunun maddi mədəniyyət şöbəsində və Azərbaycan Tarixi Muzeyində cəmləşdirilir. 1954-cü ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyi nəzdində etnoqrafiya şöbəsi yaradılır, sonralar bu şöbə Tarix İnstitutuna köçürülür. 1965-ci ilin aprel ayında isə Bakıda arxeoloq və etnoqrafların ümumittifaq elmi sessiyası keçirilir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə, 1974-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda Arxeologiya və etnoqrafiya sektoru yaradılır, 1976-cı ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetində Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası fəaliyyətə başlayır. Həmin illərdə arxeologiya və etnoqrafiya elmləri sahələrində tədqiqatlar genişləndirilir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə maddi və mənəvi irsimizin qorunması, tədqiqi və təbliği işi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Ölkəmizdə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yüz ildən artıq tarixinin olmasına baxmayaraq, bu sahələrdə əsaslı dönüşə ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə - ötən əsrin 70-80-ci illərində nail olunmuşdur. Həmin dövrdə bütün bölgələrimizdə arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyalar fəaliyyət göstərmiş, xalqımızın maddi-mədəni irsinə dair yüz minlərlə qədim nümunə - arxeoloji-etnoqrafik materiallar toplanmışdır [3, 6].

Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1981-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də memarlıq və arxeoloji abidələrin qorunması, bərpa və istifadəsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri” haqqında qərarı qəbul olundu. Azərbaycanda 1970-1980-ci illərdə arxeoloq və etnoqraf kadrlara göstərilən qayğı nəticəsində onların elmi potensialı daha da yüksəldi. Arxeologiya və etnoqrafiya sektorunda hər il bir neçə doktorluq və namizədlik dissertasiyası müdafiə olundu. Bu isə sektorun müstəqil elmi tədqiqat institutuna çevrilməsinə zəmin yaratdı [2, 7].

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından az sonra, 1993-cü il iyulun 8-də Nazirlər Kabinetinin 366 sayılı qərarı ilə Tarix İnstitutunun Arxeologiya və etnoqrafiya sektoru müstəqil instituta çevrildi. Bu da arxeologiya və etnoqrafiya elmləri

sahəsində daha geniş tədqiqatlar aparılmasına və kadrlar yetişdirilməsinə şərait yaratdı [1, s.3-107].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2003-cü il yanvarın 4-də imzaladığı Milli Elmlər Akademiyasının statusu, nizamnaməsi və AMEA prezidentinin təsdiqi haqqında fərmanı tarixi bir addım oldu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müstəqil dövlətimizin siyasətinə uyğun daha səmərəli iş qurması və dövlət əhəmiyyətli prioritet istiqamətlər üzrə elmi araşdırmalar aparılması, Azərbaycan elminin dünya elminə daha sıx inteqrasiya olunması məqsədilə bir çox elm sahələri ilə yanaşı, arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin qarşısında da müstəqil dövlətimizin, millətimizin maraqlarına uyğun inkişaf etmək tələbi qoyulmuşdur.

Azərbaycan xalqının zəngin maddi və mənəvi irsinin üzə çıxarılması, dərindən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün arxeologiya və etnoqrafiya elmləri sahəsində araşdırmaların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev daim arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Onun 2008-ci il fevralın 5-də imzaladığı, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı, “Göytəpə arxeoloji parkının yaradılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 18 aprel 2012-ci il tarixli sərəncamı, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 26 aprel 2012-ci il tarixli sərəncamı, “Muğan-Babazanlı abidələrinin 2800 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 29 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı və s. müstəqillik illərində Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafında mühüm addımlar olmuşdur. Bu sərəncamlar, rəsmi qərarlar, ayrılan maliyyə vəsaitləri, maddi bazanın möhkəmləndirilməsi arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların da keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyması üçün zəmin yaratmış, bu istiqamətdə araşdırmaların səmərəliliyinin artırılmasına xidmət etmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda etnoqrafiya elminin təsisatlanmasına bir sıra elmi müəssisələri aid etmək olar. İlk növbədə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunu qeyd etmək lazımdır. Burada etnoqrafik tədqiqatlar “Tarixi etnoqrafiya”, “Müasir etnoqrafiya”, “Etnososioloji tədqiqatlar”, “Etnoarxeologiya” şöbələrində və “Xalçaşünaslıq” sektorunda mərkəzləşmişdir. Müxtəlif dövrlərdə yaradılmış şöbələrdə uzun illər ərzində etnoqrafiya, etnologiya və antropologiya ixtisasları üzrə elmlər doktorları və fəlsəfə doktorları hazırlanmışdır. Şöbələrdə Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyəti (keçmişdə və indi) mövzusu üzrə həm ənənəvi, həm də yeni istiqamətlərdə tədqiqatlar genişləndirilmişdir. Ənənəvi istiqamətlər dedikdə, bura təsərrüfat məişəti üzrə əkinçilik sistemləri, suvar-

ma, taxılçılıq, çəltikçilik, texniki bitkilər, ipəkçilik, bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük, maldarlıq formaları (qoyunçuluq, qaramal, dəvəçilik, atçılıq), arıçılıq, balıqçılıq; maddi mədəniyyət və sənətkarlıq üzrə – məskənlər, yaşayış evləri, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, nəqliyyat vasitələri və yollar, daşışlma, toxuculuq, metalışlma, dəriçilik, ağacışlma, duluşçuluq, xalçaçılıq, tikmə sənəti; ailə və ailə məişəti üzrə – ailənin formaları, toy, dəfn adətləri, ailədaxili münasibətlər; mənəvi mədəniyyət üzrə – dini etiqad və inanclar, bayramlar, oyunlar, musiqi, qonaqpərvərlik, xalq təbabəti, qarşılıqlı yardım formaları, xalq meteorologiyası və əkinçilik təqvimləri, şair və yazıçıların əsərlərində etnoqrafik materialların əksi və s. tədqiqat obyektı olmuşdur. AMEA-nın təkcə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu deyil, Naxçıvan bölməsi, Gəncə bölməsi, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi, Şəki REM, Lənkəran REM-lərində də lokal şəkildə etnoqrafik araşdırmalar aparılır. AMEA-dan başqa müxtəlif universitetlərdə də (BDU, ADPU, NDU, GDU, SDU, LDU) etnoqrafiya elmi üzrə tədqiqatlar aparılır və gənc tədqiqatçıların yetişdirilməsinə önəm verilir. Azərbaycan etnoqrafiyasının təbliği ilə bir sıra etnoqrafik qoruqlar da məşğul olurlar. Bunlara misal olaraq ““Qala” Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu” və ““Xınalıq” Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu”nu göstərmək olar. Qoruqlarda keçirilən tədbirlər etnoqrafiya elminin təbliğində rol oynayır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müxtəlif sahələrdə aparılan islahatlar içərisində latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpa edilməsi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Ümummillı lider Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanları ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə olmuş və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi bütövlükdə təmin etmişdir. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası artıq həyatımızın bütün sahələrində tam yerini tutmuşdur. “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvar ayının 12-də imzaladığı sərəncama uyğun olaraq nəşr edilmiş kitablardan biri də Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Tarixi etnoqrafiya şöbəsinin müdiri, akademik Teymur Bünyadovun rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə hazırlanmış və 2007-ci ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan etnoqrafiyası” üçcildliyi olmuşdur. Bu üçcildlik XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda aparılmış etnoqrafik tədqiqatlara yekun vurmaqla yanaşı, XXI əsrdə aparılacaq tədqiqatların istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan etnoqrafiya elminin də yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişafında latın qrafikalı əlifbaya keçid mühüm rol oynamışdır. Ötən 50-60 il ərzində aparılmış tədqiqatların yenidən

araşdırmalara cəlb olunması, eləcə də latın qrafikalı əlifba ilə yenidən nəşri, XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq, yeni etnoqrafik tədqiqatların latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunması xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Ədəbiyyat:

1. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Çaşoğlu, 112 s.
2. Əhmədov Q. Corat Xəzər sahilində canlı etnoqrafiya muzeyidir / Azərbaycan qəzeti, 2008, 17 may, səh 7.
3. Müseyibli N. Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafı və prioritet istiqamətləri / Azərbaycan qəzeti, 2014, 16 mart, səh 6.
4. Sadıqova Y. Azərbaycanda etnoqrafiya elminin ilkin sənəd informasiya mənbələri // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2017, səh 111-120.
5. Müseyibli N. Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafı və prioritet istiqamətləri / Azərbaycan qəzeti, 2014, 16 mart, səh 6.
6. Əhmədov Q. Corat Xəzər sahilində canlı etnoqrafiya muzeyidir / Azərbaycan qəzeti, 2008, 17 may, səh 7.
7. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Çaşoğlu, 112 s.

UOT 93/94

**ELM XADİMİ SEYFƏDDİN QƏNİYEVİN TƏDQİQATLARINDA
ŞAMAXININ MUSIQI TARIXI VƏ MƏDƏNİ MƏNZƏRƏSİ**

İlahə Qismət qızı İSRAFİLOVA

*Ü.Hacıbəyli adına BMA-nın doktorantı və elmi işçisi
ilaha.qismat@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalə Şamaxının tanınmış folklorşünası, alim, pedaqoq Seyfəddin Qəniyevin Şamaxı bölgəsində musiqi, muğam, aşiq sənəti istiqamətləri üzrə apardığı uzun müddətli tədqiqat işlərinə və bu araşdırmalardan ərsəyə gəlmiş çoxsaylı kitabların mahiyyətinə həsr olunmuşdur. Sözsüzki qeyd olunan əsərlərdə musiqi, muğam, aşiq sənətinə olan münasibət folklorşünası, filoloq nəzərindəndir. Lakin bununla yanaşı S.Qəniyev fikirlərinə peşəkar ustad nəzərlərini, xatirələrini də əlavə edərək yazıların elmi mahiyyətini daha da artırmış, araşdırmalarını tədqiqat zamanı qarşısına çıxan önəmli faktlarla zənginləşdirmişdir.

Açar sözlər: Mahmud Ağ, muğam məclisi, aşiq sənəti, Şamaxı folkloru, Seyfəddin Qəniyev, folklor, Şirvan musiqi mühiti

РЕЗЮМЕ**МУЗЫКАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ
ШАМАХИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНОГО СЕЙФАДДИНА
ГАНИЕВА**

Статья посвящена жизни и творчеству известного Шамахинского фольклориста, ученого и педагога Сейфаддина Ганиева, его многолетним исследованиям в области музыки, мугама и ашугского искусства в Шамахинском районе, а также сути многих созданных книг из этого исследования. Отношение к музыке, мугаму, ашугскому искусству в упомянутых произведениях с точки зрения фольклориста, филолога. Также в статье дается разъяснение моментов, связанных с музыкой в книге и научных трудах ценного ученого Шамаха С. Ганиева о традиционной музыкальной среде Шамаха с точки зрения этномузыковеда.

Ключевые слова: Махмуд-ага, собрание мугама, искусство ашугов, шамахинский фольклор, Сейфаддин Ганиев, фольклор, ширванская музыкальная среда

ABSTRACT

MUSICAL HISTORY AND CULTURAL LANDSCAPE OF SHAMAKHI IN THE RESEARCH OF THE SCIENTIST SEYFADDIN GANIEV

The article is dedicated to the life and work of Seyfaddin Ganiyev, a well-known folklorist, scientist and pedagogue of Shamakhi, his long-term research in the field of music, mugam and ashug art in Shamakhi region and the essence of many books created from this research. The attitude to music, mugam, ashug art in the mentioned works is from the point of view of folklorist, philologist. However, at the same time, S. Ganiyev added the views and memories of a professional master to his thoughts, further enhanced the scientific nature of the writings, and enriched his research with important facts encountered during the research. Also, the article provides an explanation of the points related to music in the book and scientific writings of the valuable scientist of Shamakhi S. Ganiyev about the traditional musical environment of Shamakhi from the point of view of ethnomusicologist

Keywords: Mahmud Agha, mugam assembly, ashug art, Shamakhi folklore, Seyfaddin Ganiyev, folklore, Shirvan music environment

Şirvan bölgəsinin mədəni həyatını tədqiq edərkən dəyərli elm xadimi, həyatını Şirvan mühitinin elmi tədqiqinə adanmış Seyfəddin Qəniyevin yaradıcılığı diqqət cəkir. Onun araşdırmalarında xüsusilə Şamaxı rayonunun tarixi mədəniyyəti təkcə onun ixtisası üzrə filoloji aspektdən deyil, müxtəlif istiqamətlərdən müəyyən qədər açılmışdır.

Maddi-mənəvi, yeraltı-yerüstü sərvətləri ilə hər zaman marağa səbəb olmuş Şamaxı bölgəsi Azərbaycanın dilbər güşələrindəndir. Çoxşaxəli istiqamətləri ilə bu torpaq vətənimizə görkəmli şəxsiyyətlər, alimlər, sənətkarlar bəxş etmişdir. Təsədüfi deyil ki, dövrümüzün önəmli elm xadimlərindən biri olan Seyfəddin Qəniyev də məhz Şamaxıda dünyaya göz açmışdır.

S.Qəniyev qürurverici həyat yolunda bir neçə mərhələlərdən keçmişdir. Poladlı kənd 8 illik və Nərimankənd orta məktəbini tərifnamə ilə, ADPI-nin Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və həmin institutun aspiranturasında təhsil almışdır. Şamaxı rayonunun Göylər kənd məktəbində müəl-

lim işləmiş və çalışdığı müddətdə "metodist müəllim", "SSRİ Maarif əlaçısı" adlarına layiq görülmüşdür. Azərbaycan müəllimlərinin dördüncü qurultayının nümayəndəsi olmuşdur.

Elm sahəsində S. Qəniyev "M.F.Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin bədii metod və janr xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik, "Azərbaycan folklorunun regional özünəməxsusluğu - Şirvan folklor mühiti" mövzusunda isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Yazı dili olduqca sadə və anlaşıqlı olan tədqiqatçının əsərlərində bədiilikdən yüksək məharətlə istidadə olunur.

Elm sahəsindən köklü nəslin davamçısı olan S. Qəniyev hələ gənc yaşlarından işində aktiv fəaliyyət göstərərək qohumu, məşhur yazıçı, filoloq, ədəbiyyatşünas, professor Əzizə Cəfərzadənin də əvəzsiz biliklərindən bəhrələnərək, xanımın oğlu Əhməd Cəfərzadə ilə elm sahəsi üçün bir çox kitablar, həmçinin çoxsaylı məqalələr ərsəyə gətirmişlər. Onların birgə səmərəli fəaliyyəti "Şamaxı" elmi monoqrafik kitabı kimi ağırlığı olan əsər ilə nəticələnmişdir. Demək olar ki, bu kitab o dövr üçün (1994-cü il) Şamaxı haqqında yazılmış nadir əhatəli əsərlərdən biri idi. On üç fəsildən ibarət olan kitabda Şamaxı bölgəsi müxtəlif aspektlərdən: tarixi-etnoqrafik, mədəni-ədəbi mühiti, aşıq sənəti, dini mühiti, o zaman üçün bölgəyə müasir baxış və s. kimi mövzularla açıqlanmışdır.

"... professor Ə. Cəfərzadənin elmi redaktorluğu ilə yazdığı kitabının hər bir fəslindən sonra ulu Şirvanla bağlı görəcəyi işlər haqqında oxuculara ümumi məlumat vermişdir. İllər ötüb keçdikcə həmin fəsillərin hər biri ayrı-ayrı kitablara dönmüşdür. Elə bu cəhətinə görə yaxınlaşsaq "Şamaxı" əsərinə sadəcə kitab demək haqsızlıq olardı. Mənim fikrimə görə, bu əsəri Şamaxı haqqında yazılmış ilk ensiklopediya, epopeya, salnamə adlandırmaq daha ədalətli olardı."
[1. səh. 148]

Həmçinin kitab oxucu üçün bölgənin ümumi tarixi-mədəni mənzərəsini canlandırır: Şamaxıda mövcud mədəni sahə ustadlarının, qəhrəman və xalqa qururla xidmət edən şəxsiyyətlərin qısaca fəaliyyətini işıqlandırır. Lakin Şamaxı olduqca zəngin və geniş mövzu olduğundan bir kitabla onun bütün sərvətinin elmi əsasını təfsir etmək, tamamlamaq mümkün deyil. Burada seçilmiş mövzuların ən əsas məqamlarına toxunulub. Bir neçə filoloqun toplanaraq ərsəyə gətirdiyi ensiklopedik xarakter daşıyan "Şamaxı" kitabında hər mövzu üzrə müəyyən məlumatlar verilmiş, kitab elmi əsaslı olması ilə yanaşı filoloji baxışı, həmçinin publisistik və ədəbi yazı dili ilə xüsusi marağa səbəb olmuşdur:

"- Şamaxım mənim! Tarixlər şahidim. Azərbaycanımın ağsaqqal diyarı. Yaşını bilən, mənanı açan varmı? Tarixə Kamaxeya, Samaxeya, Mamaxeya, Yəzidiyyə və ya Əlyazidi kimi adlarla daxil olmusan. Adının mənasını "şam"- "əxi" (şamın qardaşı), gah "Şah"- "mah" i (şah şəhəri) gah şamlıq, gah da "şam"-

“xi” (göy dağ) və s. kimi yozurlar. Düzdürmü? Bilən kimdir?! İllər keçəcək, əsrlər ötəcək, yenə də araşdıracaqlar dəqiq yaşını...” [3, səh.5]

Təbii ki, bu kitab Şamaxı irsinə bəxş olunan ilk nümunəvi əsərlərdəndir. Nəzərə alaq ki, bu kitab ümumi təsvir xarakteri daşıyır və burada heç bir musiqi nümunəsi yaxud bir sənətkarın yaradıcılıq irsi elmi dəyərlə dərinlən təhlil olunmur. Lakin burada tədqiqatçılar, etnomusiqişünaslar üçün önəmli olan tarixi faktlara, görkəmli şəxsiyyətlərin xatirələrinə və fikirlərinə rast gəlmək mümkündür. Həmçinin əlavə tədris vəsaiti kimi də lazımlı əsərdir. Burada fəsillərlə təqdim olunan hər bir mövzu ayrılıqda öz mütəxəssisi tərəfindən peşəkar nəzərlə dərinlən işlənməyi, araşdırılmağı gözləməkdədir. Onu da qeyd edək ki, digər müəlliflər Rafiq Alişov və Sərvan Rəsulovun kitabın çapı və ərsəyə gəlməsində böyük rolu olmuşdur.

S. Qəniyev yaradıcılığında Şamaxı ədəbi mədəniyyətini açarkən poetik məzmunla yanaşı bu bölgənin aşiq sənətinin ustalarının yaradıcılığı və onların repertuarları ilə də yaxından maraqlanmış, maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu qəbildən olan məqalələrdən: *“Şirvanlı Aşıq Bilal”*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 15.06.1982, *“Səsin qəlbimizi oxşasın, Aşıq Mahmud”* *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 04.06.1983., *“Ulu sənətin sorağında”*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 24.03.1984., *Şirvanın iki nəğməkarı*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 25.11.1989., *Mahmud Ağa xeyriyyəçilik rəmzi idi*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 22.02.1990., *Yuxuma Şamlı girir (Aşıq Xanmusa haqqında)*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, 30.10.1990., *Eldən səslər - Şamaxı aşıqları*. *“Ulduz” jurnalı*, N29-10, s. 42-45, 1992., *Şirvan saz havaları*. *“Yeni Şirvan” qəzeti*, Bakı, 1997., *Şirvan aşıqlarının havacat repertuarları*. *Az.EA Dilçilik İnst., Tədqiq 2*, Bakı, 1998, s. 48-56., *XVII-XVIII əsr Şirvan aşıqları*. *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri*, Bakı, 2000, s. 15-20, *Repressiya qurbanı Aşıq Mirzə Bilal*. *“Dədə Qorqud” jurnalı*, № 4, 2003, və s. çoxsaylı yazılarının tam olmayan siyahısını qeyd edə bilərik. Təbii ki, alim bununla kifayətlənməmiş Şirvanın zəngin repertuarlı, qədim tarixli, saysız ustadlı aşiq sənətinin parlaq nümayəndələri haqqında da kitablar ərsəyə gətirmişdi. Görkəmli xanəndə, xalq artisti, Şamaxı torpağının yetirməsi Alim Qasımov da bu haqqda yüksək fikirlər dilə gətirmişdir: *“...Məni bir sənətkar kimi ən çox sevindirən Seyfəddin müəllimin Şirvan aşiq sənəti ilə bağlı apardığı tədqiqatlar və nəşr etdiyi kitablardır. O, sorağı XVII əsrdən günümüze qədər gələn 400 nəfərdən artıq Şirvan aşıqlarının həyatını min bir əzabla öyrənmiş, onlar haqqında xatirələr, əsərlərindən nümunələr toplamış, kitablara yazmışdır”* [1. Səh.23].

S. Qəniyev üçün Şirvan musiqi mühiti, folkloru tədqiqat obyektı olaraq hər zaman maraqlı və aktual mövzu idi. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçı alim doktorluq dissertasiya mövzusu olaraq da məhz Şirvan folklor mühitini seçmiş və dissertasiya eyniadlı kitabla nəticələnmişdir.

“Professor Seyfəddin Qəniyev təkcə məşhur Şirvan aşığılarının deyil, həm çinin uzun müddət elmi ictimaiyyətə məlum olmayan aşığıların həyat və yaradıcılığını araşdırıb, onların bu günə qalan nə irsləri varsa, bir yerə yığıb, toplu halında nəşr etdirib.” [4. Səh.14] Aşıq sənətinin xanəndəliklə paralel inkişafda olduğu Şamaxının xanəndələrinin və aşığılarının yaradıcılığı haqqında, onların ifa etdiyi muğamlarla və s. bağlı yazdığı kitablardan- “Şirvanlı Aşıq Xanmusa”, “Şirvanlı Aşıq Soltan Ocağı”, “Şirvanlı Aşıq Şamil”, “Şirvanlı Aşıq Yanvar”, “Şirvanlı Aşıq Şakir”, “Şirvanlı Aşıq Ağalar”, “Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal”, “Aşıq Pənah”, “Şirvan Aşıqları”, “Şirvanlı Aşıq Məmmədağa – sənət və yaradıcılıq yolu”, “Şirvanlı Aşıq Hacalı”, “Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal”, “Şirvanlı Aşıq Barat”, “XX əsr Şirvan aşığıları”, “Adım Aşıq Şakir, mahalım Şirvan” və s. monoqrafiyaların adlarını xüsusi qeyd edə bilərik. Ömrünü araşdırmalara həsr edən S. Qəniyevin kitabları sırasında folklor və aşıq yaradıcılığı ilə bağlı əsərlər çoxluq təşkil edir. Kitablarda aşığın musiqiçi simasından ziyadə yazdığı şeirlər, mətnlər böyük yer tutur. Haqqında yazdığı şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığını açarkən isə mövzuya peşəkar yanaşma dəstəyini dövrünün dəyərli musiqiçilərinin fikirləri, xatirələri ilə dəstəkləyir. Kitablarda çoxluq təşkil edən xatirələr oxucu üçün kiçik ekspedisiya əhvalı yaradır. Həmçinin S. Qəniyevin kitablarında verdiyi musiqili siyahılar, dövrün repertuar təsviri, alətlər haqqında məlumatlar biz tədqiqatçılar, musiqişünaslar üçün də dəyərli faktlardır.

Şamaxı bölgəsinin musiqi mühitinin tarixi araşdırılarkən əsasən nəzərimiz tanınmış xeyriyyəçi Mahmud Ağanın ədəbi məclislərinə yönəlir. Bu istiqamətə işıq tutan “Məşhur xeyriyyəçi Mahmud Ağa və naməlum muğam universiteti” adlı kitab xüsusi diqqətə layiqdir. Kitab professor S. Qəniyev və əməkdar müəllim S. Veysovanın həmmüəllifliyində ərsəyə gəlmişdir. Dövrün kübar ziyalı mühitinin təsviri ilə yanaşı, musiqi abu-havasını da açıqlamaqla kitab sənətsünasların maraq dairəsinə daxil olur. “... *İnstitutda oxuduğum illərdə sevimli müəllimim, akademik Feyrulla Qasımzadə bizə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” fənnini tədris edərkən Şamaxıdakı iki - Mahmud Ağanın musiqi və Seyid Əzim Şirvaninin “Beytüs-Səfa” məclisi barədə verdiyi məlumatlar məni bir daha canıdıldən Şamaxı ədəbi-musiqi mühitinə bağladı. Odur ki, bu mühiti əvvəl sevdim, sonra öyrəndim, daha sonra dərinlən araşdırmağa səy göstərdim.*” [5. Səh. 7]

Kitab Azərbaycanın köklü mədəni sərvəti olan muğamlarımızın fəlsəfi dünyasını, onun xalqımızın tarixində oynadığı əvəzsiz rolu araşdırmağı məqsəd götürür. Məhz I fəsil Şirvan muğam mühiti ilə açılır. Muğam sənətinin yaranma tarixini faktiki açıqlamaq mümkün olmasa da XIV əsrdə artıq Şamaxıda kamil muğamın yayıldığını görkəmli şair Nəsiminin yaradıcılığına aid, muğamların şöbə və guşələrinin adı çəkilən “*Həsrət yaşı, hər ləhzə qılır bənzimizi saz*”, başlıqlı

qəzəli ilə bağlayır. Ardından qəzəlin mənə dərinliyini və şairin muğamlar haqqında verdiyi məlumatlara müəllif elmi-nəzəri cəhətdən açıqlamağa çalışır.

Təəssüf ki, hər zaman mənbələrdə Şamaxıda muğam məclisi deyiləndə yalnız Mahmud Ağanın fəaliyyəti dilə gəlir. Lakin burada Azərbaycanda və xüsusilə Şamaxıda muğam sənətinin inkişafında nəinki Mahmud Ağa ilə yanaşı onun musiqisevər atası Əhməd Sultanın əvəzsiz rolu qeyd olunur. “Əhməd Sultan və Mahmud Ağa XIX əsrdə Şamaxıda böyük bir muğam məktəbi yaratmağa, demək olar ki, Azərbaycanda ilk dəfə şəxsi varidatı hesabına muğam müsabiqələri keçirməyə müvəffəq olmuşlar.” [5. Səh. 59] Azərbaycanın hər bir bölgəsindən bu məclislərə, müsabiqələrə toplaşan sənətkarların bilgi mübadiləsi sənətin inkişafının sürətlənməsində mühüm amillərdən idi. Beləliklə onların təşkilatçılığında baş tutan məclislər Qafqazın Konservatoriyası əhəmiyyətinə çatırdı. Məhz ustad xanəndə Davud Səfiyarov da bu konservatoriyanın yetirmələrindən biri olmuş, Mahmud Ağanın istiqamətləndirməsi və dəstəyi ilə o, Azərbaycan muğam sənəti tarixində iz qoymuşdur. Belə ki, Davud Səfiyarovun anası Mahmud Ağanın malikanəsində çalışdığı dövrdə Mahmud Ağaya oğlunun səsi olduğunu deyir və onu ilkin yoxlamadan keçirən xeyriyyəçi, istedadlı Davudu dövrünün görkəmli ustadı Mirzə Məhəmməd Həsənin yanında şagird qoyur. Qısa zamanda muğamları öyrənən Davud Səfiyarov məclislərdə dinləyicilərin rəğbətini qazanaraq tanınmağa başlayır. S. Qəniyevin Mahmud Ağa fəaliyyəti haqqındakı kitabı da məhz bu kimi maraqlı faktlarla bizi məlumatlandırır [5. Səh.48].

S. Qəniyevin fəaliyyətinin musiqi tədqiqatına faydalı qisimlərindən biri də illərdir onun redaktorluğu altında mütəmadi dərc olunan “Beytüs-səfa” davamçıları jurnalıdır. Eyniadlı jurnalda Şamaxının qədim və müasir dövr mədəni mühiti haqqında rəngarəng elmi tədqiqat işləri, həmçinin publisistik yazılar və xəbərlər dərc olunur. “...855 nəfər Şirvan saz şairlərinin 35 nəfəri haqqında ilk monoqrafiyanı mən yazmışam; biri də “Şirvanlı Aşıq Yanvar”dı...” başlıqlı yazısı diqqət çəkir. Burada o X-XI əsrdən bu günə kimi Şirvan nisbətli şairlərin (şair, el şairi, aşiq, yazıçı, dərvişlərin) 2555 nəfər olduğunu müəyyənləşdirdiklərini və bu məlumatları “Şamaxı”, “Şirvan aşığı”, “Şirvanın 350 şairi” və b. kitablarla oxuculara təqdim etdiyini qeyd edir [2. Səh.8].

S. Qəniyev tədqiqatları ilə Şirvanın çoxsaylı incəsənət xadimlərinin yaddaşlardan silinməkdə olan adları, onların Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında göstərdiyi xidmətləri gün işığına çıxarılmışdır. Şamaxının istedadlı musiqiçiləri hər dövrdə mədəniyyətimizə əvəzsiz tövhələr vermişlər. “Rzaəddin Şirvani haqqında birçə yarpaq. Ö. Çələbi “Səyahətnamə”sində yazır: “Şeşxanə- icad edən Rzaəddin Şirvanidir. Bu da telli sazdır. Ud kimi burğu yerləri əyridir. Qolu uddan uzuncadır, gövdəsinə balıq qursağı çəkilmişdir. Amma pərdələri yoxdur. Altı teli olduğundan *şeşxanə* adlanır. Çətin bir saz isə də bütün muğamat bunda icra oluna

bilir...” [3. Səh 93]. Belə kamil alətin ifası günümüzdə çatmasa da onun icadı mədəniyyət tariximiz üçün əvəzsiz tövhədir. Bu məlumatları yenidən gündəmə gətirmək də tədqiqatçıların fəaliyyətinin müsbət tərəfidir. Məhz bu təsvir əsasında orqanoloqlar yenidən bu alətin bərpası haqqında düşünə bilər.

Təbii ki, Şamaxıda musiqi, muğam mühitinin nə zaman yaranması sualı tədqiqat üçün önəmli mövzudur. Bu haqqda M. Məhəmməd həsən, F. Şirvaninin “Nalə” kitabında qeyd olunur: “Azərbaycanın ən qədim və zəngin tarixə malik elm, irfan, ticarət, mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Şamaxı şəhəri həm də poeziya və muğam beşiyi olmuşdur. Min ilə yaxın dövlətçilik ənənəsinə malik olmuş Şamaxıda muğam sənətinin nə vaxtdan təşəkkül və inkişaf tapdığını dəqiq-ləşdirmək o qədər də asan deyildir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XII əsrdən üzü bəri Şirvanşahlar sarayında şairlərlə yanaşı, xanəndə, rəqqasələr də yaşayıb yaratmış və onların səsi-sorağı müxtəlif ölkələrə yayılmışdır.” [6. Səh.3]

• *Qeyd edək ki, belə önəmli kitabın ərəb qrafikasıdan dilimizə transliterasiya edən, əlavələrlə çapa hazırlayanı, ön söz və son sözün müəllifi də S. Qəniyev olmuşdur.*

S. Qəniyev əsl vətənpərvər kimi doğulduğu bölgənin tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə bağlı olub, kitablarında hər mövzuya deyirmişdir. İndiyədək Seyfəddin müəllimin qələmindən işıq üzü görmüş 80-ə yaxın elmi dəyəri yüksək olan kitabların hər biri bizi Şamaxının zəngin mənəviyyəti, məişəti, incəsənəti, ziyalıları, poeziyası, elmi və s. ilə yaxından tanış edir.

AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı, Aşıqlar Birliyinin İdarə heyətinin üzvü, “Şamaxı bölgəsi üzrə Yazıçılar Birliyi”nin sədri, pedaqoq, alim S. Qəniyev günümüzdə də fəaliyyətinin aktiv şəkildə davam etdirir. Onun iştirakı ilə vaxtaşırı Mahmud Ağadan Şamaxı xalqına yadigar qalmış ənənə olan muğam məclisləri müasir dövrdə qismən də olsa keçirilir. Yazıçılar Birliyinin Şamaxı şöbəsi keçirdiyi tədbirlərlə bu ənənəni qorumağa səy göstərir. S.Qəniyevin təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Beytüs-səfa” davamçıları adlı ədəbi-bədii və elmi-publisistik jurnalı hər ay ardıcılıqla dərc olunur. Şamaxı poeziya yazarlarının, gənc tədqiqatçıların inkişafında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə Bakı Dövlət Universitetinin pedaqoqu kimi Seyfəddin müəllim yeni nəslin savadlı elm xadimlərini yetişdirir, gənc alimləri düzgün istiqamətləndirir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, S. Qəniyev bu gün Şamaxı mədəni tarixinin tədqiqində mühüm işlər görür. Fasiləsiz fəaliyyəti ilə Şamaxı mədəniyyəti haqqındakı biliklərimizi artıraraq, ədəbiyyat siyahımızı genişləndirir. Bu istiqamətdə S.Qəniyev yaradıcılığı gənc nəsillə folklorşünasları üçün olduğu qədər, aşıqşünas, musiqişünas və sənətsünaslar üçün də əvəzolunmazdır. Məqalə boyu qeyd etdiyimiz kitablar, yazılar hər biri Şamaxı musiqi mühitinin, muğam sənətinin açılmasına, müəyyən elmi təsvirlərin yaranmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Allahmanlı M., Qəni T., “Şirvan vurgunu, yollar yorgunu”, Bakı. “Elm və təhsil”, 2018, səh. 296
2. “Beytüs-səfa” davamçıları jurnalı N-4 (6) oktyabr-dekabr 2017. səh. 63
3. Cəfərzadə Ə., Qəniyev S., Alışov R., Rəsulov S. “Şamaxı”, Bakı, 1994. səh. 200
4. Qaliboğlu E. “Şirvan aşığı sənəti” məqalə. “Xalq cəbhəsi. 2009. 18 fevral.- səh.14.
5. Qəniyev S., Veysova S., “Məhşur xeyriyyəçi Mahmud Ağa və naməlum muğam universiteti”. Bakı, “Elm və təhsil”-2014, səh. 292
6. Mirzə Məhəmmədhəsən, Fələkzadə Şirvani “Nalə” (tərtibatçı S. Qəniyev) Bakı, “Ozan”, 2000, səh. 71

UOT 94(479.24)**MART SOYQIRIMI ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ
(FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ ÜZVÜ
A.Y.KLUGENİN MƏRUZƏSİ ƏSASINDA)**

Tural Akif oğlu VƏLİZADƏ*Qərbi Kaspi Universiteti**turallachin@mail.ru*

XÜLASƏ

Bu məqalə bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri tərəfindən 1918-ci ildə Bakıda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı haşr edilib. Gənc Azərbaycan Respublikası hökuməti çətin bir şəraitdə olmasına baxmayaraq yüksək mətanət və uzaqgörənlik nümayiş etdirərək baş verən hadisələrə düzgün qiymət verə bildi. Bu məqalədə həmçinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Klugenin məruzəsi işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Mart soyqırımı, Bakı, bolşevik-daşnak alyansı, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, Kluge.

РЕЗЮМЕ**МАРТОВСКИЙ ГЕНОЦИД В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ
(ОСНОВАННЫЙ НА ДОКЛАДЕ А.Е.КЛУГЕ, ЧЛЕНА
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ)**

В статье исследуются акты геноцида большевико-дашнакских военных отрядов, совершенные в 1918-м году против Азербайджанского населения в городе Баку. Надо отдать должное Правительству молодой Азербайджанской Республики, в сложнейших и тяжелейших условиях своего существования и деятельности, так оперативно и дальновидно отреагировавшего на эти события и принявшего конкретные действия. В этой статье выставляется в основном доклад председателю Чрезвычайной Следственной Комиссии от члена той же комиссии Александра Клуге.

Ключевые слова: Мартовский геноцид, Баку, большевико-дашнакский альянс, Чрезвычайная Следственная Комиссия, Клуге.

ABSTRACT**MARCH GENOCIDE IN ARCHIVE DOCUMENTS
(BASED ON EXTRAORDINARY INVESTIGATION
COMMISSION MEMBER A.Y.KLUGE'S REPORT)**

This article deals with the massacre held by bolshevik-dashnak armed forces against Azerbaijanis in Baku in 1918. We must give due to the first young Government of the Republic of Azerbaijan, in the most complicated and hardest conditions of its existence and activities as quickly and discreetly reacted to these events and had taken concrete steps. In this article it is mainly shown the report to the Chairman of the Extraordinary Investigation Commission by Alexander Kluge, the member of that commission.

Key words: March genocide, Baku, bolshevik-dashnak alliance, Extraordinary Investigation Commission, Kluge

1918-ci il Mart soyqırımını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yanında təsis edilən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti sayəsində hüquqi cəhətdən araşdırılmış və sənədlərlə rəsmiləşdirilmiş bir tarixi həqiqət olmaqla, heç bir halda bəraət qazandırılmayan, dəfələrlə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş və uzun müddət ərzində lazımı siyasi-hüquqi qiymətini almamış qanlı təcavüzlər zəncirində xüsusi yer tutur. Bu baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir ki, məhz 1918-ci ilin Mart soyqırımını müasir Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən erməni millətçilərinin əməllərinə siyasi qiymət verilməsi üçün əsas olaraq sayılmışdır. 1998-ci ilin mart ayının 26-da, həmin hadisələrin 80 illiyi ərəfəsində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı fərmana əsasən “Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımını faciələrini qeyd etmək məqsədilə” 31 mart – azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi elan edilmişdir.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. Cənubi Qafqazda sayca üstünlük təşkil edən azərbaycanlıların haqları nə qərb dövlətləri, nə də Bakını ümumiyyətlə Azərbaycan şəhəri hesab etməyən rus siyasi qüvvələri tərəfindən qəti nəzərə alınmırdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda geniş xalq kütlələrinin dəstəyini qazanmış “Musavat”-ın Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi şəkildə təşvişə salmışdı. Azərbaycan milli qüvvələri ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda inamlı mübarizə “Musavat” partiyasını bolşevik-daşnak alyansının əsas hədəfinə çevirmişdi. 1918-ci il Mart soyqırımını da başlıca olaraq Azərbaycanın

istiqlaliyyəti əleyhinə yönəlmişdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşevik mətbu orqanı olan “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin muxtariyyətçilərə necə cavab verdiyini belə xatırlayır: “Azərbaycanın muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olur. Azərbaycanın muxtariyyətini istəyən musavatçılar nəticədə xarabazar bulurlar” [5, s. 32].

Bakıda Mart soyqırımı hələ 1917-ci ilin sonlarında “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi [4, s. 65].

Bakıda Azərbaycanın muxtariyyətini tələb edən musavatçıların sosial bazasını məhv etmək, türk-müsəlman əhalisinin soyunu tükətmək düşüncəsində olan bolşevik-daşnak alyansı bu məqsədlə mart ayının son günlərində əməli fəaliyyətə keçdi. 1918-ci ilin martın 30-dan aprel 2-dək Bakı və ətraf kəndlərin müsəlman əhalisi planlı surətdə soyqırım və talanlara, 12 mindən artıq günahsız insan itkisinə məruz qaldı. Soyqırımına məruz qalanların çoxunun cəsədləri tapılmamışdır. Ermənilər cəsədləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər.

Ermənilər tərəfindən dinc azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərini araşdırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu ilin avqust ayına qədər topladığı materiallar 36 cild və 3500 səhifə təşkil edirdi ki, bunların da 6 cildi (740 səhifə) Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıq aktlarını əhatə edirdi. Komissiya üzvlərinin əksəriyyəti azərbaycanlılar deyil, digər millətlərin nümayəndələri – rus, polyak, alman, yəhudi və başqaları təşkil edirdi. Bu Cümhuriyyət hökumətinin baş vermiş qanlı hadisələrə obyektiv, ədalətli və vicdanlı yanaşmasının təzahürü idi.

Onlardan biri də hüquqşünas, kollec asessoru, milliyətcə alman Aleksandr Yevgenyeviç Kluge (1879-1919) idi. Kluge, Novorossiyski Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1903-1906-cı illərdə Tiflis Məhkəmə Palatasında müxtəlif vəzifələrdə, 1906-cı ilin iyun ayından 1907-ci ilədək İrəvan Dairə Məhkəməsinin Aleksandropol şöbəsinin Barışdırıcı hakiminin köməkçisi işləmişdir. 1908-ci il yanvar-noyabr aylarında Aleksandropol qəzasının 2-ci istintaq şöbəsinə, Pəmbək İstintaq-barışdırıcı şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. 1908-ci ilin noyabr ayının 17-də Vitebsk Dairə Məhkəməsinin 1-ci Poletski qəza şöbəsinin məhkəmə

müstəntiqinin işlərinin icraçısı təyin edilmişdir. 8 dekabr 1908-ci ildən ölümünə qədər Bakı dairə məhkəməsində prokuror köməkçisi işləmişdir. 1918-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bakı və kəndlərində, Şamaxıda 1918-ci ilin mart soyqırımını araşdıran istintaq qrupunda işləmişdir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov müvəqqəti olmadığıda onun vəzifəsini yerinə yetirmişdir. İşlərin azalması ilə əlaqədar olaraq 1919-cu ilin may ayının 8-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlüyündən azad edilmiş və Bakı Dairə Məhkəmə Prokurorunun müavini vəzifəsinə qayıtmışdır. 28 oktyabr 1919-cu il tarixində Bakı şəhərində qarın yatalağı xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Tərtib edilən təhqiqat sənədlərini – müxtəlif şahid ifadələri, komissiya üzvlərinin məruzə və raportlarını həyəcənsiz oxumamaq mümkün deyildir. Həmin günlər “Böyük Ermənistan” xülyasına aşina ermənilər bəşər tarixində bənzərinə heç də rast gəlinməyən dəhşətli cinayət faktlarına əl atmışlar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Aleksandr Yevgenyeviç Kluge bu komissiyanın sədrinə “Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş haqqında” məruzəsində yazırdı: “Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirlər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə dəşik-dəşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin suda-mər körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər” [2].

A.Y.Kluge Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası sədrinə ünvanladığı məruzədə ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri soyqırımı bütün təfəsilatı ilə göz önünə sərir: “Ermənilər, müsəlmanları qırmaqla yanaşı, onların əmlakını da məhv edir, qiymətli əşyaları isə özləri ilə aparırdılar. Sonradan, hələ təkcə bir yerdə, torpağa basdırılmış qulaqsız, burunsuz, qarnı yarılmış və uşaqlıq yolu kəsilərək çıxarılmış 57 müsəlman qadının cəsədi aşkar edilmişdir. Şahidlər deyirlər ki, ermənilər hansı səbəbdənsə öldürməyə macal tapmadıqları qadınları hörükləri ilə bir-birinə bağlayır və başıaçıq, ayaqyalın əsir aparırdılar, bu zaman yolboyu onları tufənglərinin qundaqları ilə döyürdülər” [2].

Protokolda deyilir: “Hücum edən erməni əsgərlərinə, əsas etibarilə, erməni ziyalılarının nümayəndələri başçılıq edirdilər. Belə dəstələrdən biri Nikolayevskaya küçəsində yerləşən evə soxulmuş və 8 nəfər qadın və uşaqları qətlə yetirmişdir. Başqa bir dəstə Bala Əhməd Muxtarovun Persidskaya küçəsində yerləşən evinə girərək, müsəlman ziyalıların doqquz nümayəndəsini küçəyə çıxarmış və Sobornaya meydanında güllələmişdir. Həmin evdə doktor Tağıyev bolşeviklərin hakimiyyətini tanıdığını sübut edən sənədi çıxararaq erməni əsgərlərinə təqdim

etdikdə, əsgərlər daşnaksakan olduqlarını və bolşevikləri tanımadıqlarını söyləyərək onu güllələmişlər” [2].

Tərtib edilən sənəddən aydın olur ki, ermənilər azərbaycanlıların cansız cəsədlərini təhqir etməkdən belə çəkinməmişlər: “Martın 24-də (yeni stillə aprelin 6-da – T.V.) Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin keçmiş üzvü, “Nikolay Bünyadov” gəmisinin komandir köməkçisi Kazım Axundova Bakı şəhərinin “Çəmbərəkənd” adlanan dağlıq hissəsinin müdafiəsi üçün təyyarəçi Rozenblümun rəhbərliyi altında 10 silahlı matros göndərilmişdi. Axundov, martın 25-dən (yeni stillə aprelin 7-dən – T.V.) Nikolayevskaya küçəsindən cəsədlərin yığışdırılmasına başlamışdır, bu zaman süngülərlə dəlik-deşik edilmiş və qılıncla doğranılmış 3 müsəlman oğlan - gimnaziya tələbələri, 11 tələbə qız, bir rus qadın, 3 yaşından 5 yaşınadək üç müsəlman oğlan, 8 nəfər rus kişi, 19 nəfər iranlı təbəələr - müsəlmanın və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlı müsəlmanın cəsədlərini yığışdırmışdır.

Sadalanan cəsədlər avtomobillərdə məscidlərə aparılmışdır. Bundan əlavə, “Vulkan” cəmiyyətinin köhnə limanına 6748 müsəlman kişi, qadın və uşaq meyitləri gətirilmişdir. Şəhərin “Məhəmmədli”, “Poxlu Dərə” rayonlarından müsəlmanların cəsədləri qəbiristanlığa daşınmışdır, bununla belə cəsədlərin yığışdırılması yalnız mart ayının 31-də (yeni stillə aprelin 13-də – T.V.) başa çatmışdır.

Axundov öz tanış texnik Vladimir Sokolovu “Kərpicxana” adlı yerə aparmış və Sokolov burada üç fotosəkil çəkmişdir. Birinci şəkildə başından güllə yarası almış, bədənində beş süngü yarası olan, sağ körpücük sümüyü sındırılmış qadın meyiti çəkilmişdir; meyitin sağ döşünün üstündə, ayağından süngü yarası almış, hələ sağ olan körpə uzanmışdır və anasının döşünü əmirdi.

İkinci şəkildə 7-8 verşok (4,4 sm) uzunluğunda iri Kazaçkov mismarı ilə divara mıxlanmış iki yaşında körpə təsvir olunmuşdur; mismarın papağından görünürdü ki, o divara yaxınlıqda yerə atılıb qalmış daşla vurulmuşdur.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlarında qızın meyiti çəkilmişdir və qızın vəziyyəti onun bir neçə şəxs tərəfindən zorlandığını sübut edir; onun aralı qalmış ayaqlarının arasındakı döşək qanla örtülüb; onun boynunda barmaq izləri görünür.

Axundov Sokolovla birlikdə dördüncü evə daxil olduqda, onların qarşısında aşağıdakı səhnə açılmışdı: böyük otağın döşəməsində 22-23 yaşlarında çılpacaq qadının, iki qarının, altı yaşında qızın, səkkiz yaşlı oğlanın və südəmər körpənin cəsədi var idi; körpənin əl və ayaqlarını üç it gəmirirdi. Təsvir edilən səhnə Sokolova o dərəcədə təsir etmişdir ki, o fotosəkil çəkməyə davam etməkdən imtina etmişdir” [2].

Kluge protokolda qeyd edir ki, müsəlmanların əsir aparılması Bakı şəhəri Azərbaycan-Türk qoşunları tərəfindən alınan günədək ermənilər tərəfindən hə-

yata keçirilmişdir. Məsələn, 1918-ci ilin avqust ayının sonunda Bakı sakini Sadıq bəy Məmməd Rza bəy oğlu Bakıdan çıxaraq Pırşağıya ailəsinin yanına gedərkən Məhəmmədli kəndində 17 erməni əsgəri onu və yanında olan 20 nəfərə yaxın digər müsəlmanları əsir götürmüş və onları Zabrat kəndinə aparmışdır. Oradaca onların hamısını kəndirlə bir-birinə bağlayaraq, tufənglərdən onlara atəş açmışlar. Onların hamısı yerə yıxıldıqdan sonra isə süngü, xəncər və qılınc ilə axırlarına çıxmışlar. Bir güllə, iki xəncər, 18 süngü və iki qılınc yarası almış Sadıq bəy Ramana kəndinin xəstəxanasına çatdırılmış və orada onu müalicə etmək mümkün olmuşdur [2].

Aleksandr Klugenin tərtib etdiyi protokoldan məlum olur ki, ermənilər Bakıda maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı vandalizm aktı törətmişlər, qanlı-qadalı mart günlərində insan tələfatı ilə yanaşı xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri də dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran toplarla “Təzəpir”, “Şah” məscidləri zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan “İsmailiyyə” binasına od vurub yandırmışdılar. “Kaspi” qəzetinin mətbəəsi, “Açıq söz” qəzeti redaksiyası da eyni aqibəti yaşamışdır. Bu binaları azərbaycanlıların mədəni-ictimai və dini mərkəzlərini təcəssüm etdirən mühüm obyektlər sırasına aid etmək olar. Ermənilər həmçinin “Dağıstan”, “İsgəndəriyyə”, “İslamiyyə” mehmanxanalarını yandırmışdılar.

Protokolda “İsmailiyyə” binasının yandırılması ilə bağlı deyilir: “Martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.) üç erməni əsgərinin müşayiət etdiyi erməni zabiti Tatevos Əmirov “Kaspi” qəzetinin redaksiyasının binası ilə “İsmailiyyə” Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası arasında olan dalana gəlmiş və “İsmailiyyə”nin binasına girmişdir; bir müddət sonra binanın pəncərələrindən tüstü və alov görünmüşdür və yalnız Bakı müsəlmanlarının fəxri deyil, həm də bütün şəhərin bəzəyi olan bu əzəmətli bina yanaraq məhv olmuşdur. Yanğını söndürəcək heç kəs yox idi, çünki müsəlmanlar pulemyotlardan və tufənglərdən aramsız atəşə tutulan küçəyə çıxmaq imkanından məhrum idilər” [2].

Sənəddə deyilir: “Daha sonra “Kaspi” qəzeti redaksiyasının binası və “Dağıstan”, “İsgəndəriyyə” və “İslamiyyə” adlı müsəlman mehmanxanaları da yandırılmışdır. Yandırılmış binalar bütün Qafqaz müsəlmanlarının həyatında böyük rol oynayırdılar: 1. “İsmailiyyə” də bütün Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi və bu binada həmin komitələrə məxsus pul və sənədlər saxlanılırdı; bundan əlavə, binada bütün müsəlman yığıncaqları və qurultayları keçirilirdi: məsələn 1918-ci ilin fevral ayının 15-də açılmış Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı; 2. “Kaspi” qəzetinin redaksiyasında müsəlman dilində müxtəlif kitablar çap olunurdu, yanğın zamanı isə onun zirzəmilərində ərəb dilində yenicə çapdan çıxmış 5000 Quran kitabı var idi və onların hamısı yanmışdır; 3. “İslamiyyə”, “Dağıstan” və “İsgəndəriyyə” mehmanxanalarında Bakıya gələn bütün müsəl-

manlar qalırdılar; bu mehmanxanaların dağıntıları arasında yanib qaralmış xeyli müsəlman cəsədi tapılmışdır: məsələn, “Dağıstan” mehmanxanasının xarabalıqları arasında doktor Kərim bəy Sultanovun, Cavad bəy Aşurbəyovun, “Hacınski Çələkən” mədənlərinin idarə başçısı Abdulla bəy Bababəyovun və digərlərinin cəsədləri tapılmışdır” [2].

Kluge qeyd edir ki, “ermənilər müsəlmanların evlərinə soxularaq bütün qiymətli əşyaları aparır, qalan əşyaları qırıb-tökür, əksər hallarda isə yandırırılar. Şəhərin aşağı hissəsində, Sisianovskaya küçəsindən aşağıda, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mənzili istisna olmaqla, qarət olunmamış müsəlman mənzili qalmamışdır. Bəzi rayonlarda, məsələn, Məmmədli rayonunda və yaxud bazarda müsəlmanların məskunlaşdığı bütün tikililər başdan-ayağa yandırılmış və qarət edilmişdir. Ümumilikdə, Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə köhnə qiymətlə 400.000.000 rubldan az olmayaraq, ziyan vurulmuşdur” [2].

Müsəlmanların qardaş qırğınına son qoymaq cəhdlərinə erməni əsgərlərinin necə münasibət göstərdiyinə aşağıdakı fakt sübut ola bilər: “Martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.), çərşənbə axşamı, Molla Cavad Axund, Molla Hacı Mir Mövsüm, Hacı Hüseyin Tağıyev, doktor Atabekyan və İcraiyyə Komitəsinin üzvü Denejkindən ibarət olan nümayəndə heyəti Qaladan avtomobillə şəhərin yuxarı hissəsinə göndərilmişdir. Zavedenskaya küçəsində altı erməni əsgəri nümayəndə heyətini saxlamış və heyətin hara getdiyini soruşmuşdur. Nümayəndə heyətinin şəhərin müsəlmanlar tərəfindən tutulmuş hissəsinə keçərək, müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlandığı üçün, onlara hərbi əməliyyatları dayandırılmaq təklifi etmək istədiyini eşidəndə erməni əsgərləri bildirmişlər ki, onlar nümayəndə heyətini buraxmayacaqlar, çünki heç bir barışıq tanımırlar. Nümayəndə heyətinin üzvləri müsəlmanların Zavedenskaya küçəsinin axırındakı səngərlərinə tərəf yönəldikdə, erməni əsgərləri onların arxasınca atəş açmağa başlamış və səngərlərə qədər qaçaraq, orada gizlənməyə macal tapmış Molla Cavad Axund istisna olmaqla, nümayəndə heyətinin üzvlərinin hamısını qətlə yetirmişlər” [2].

Klugenin tərtib etdiyi sənəddə bütün yuxarıda göstərilənlər istər şahid ifadələri, istərsə də işə əlavə edilmiş baxış, ekspertiza protokolları və çoxlu sayda yandırılmış evlərin və hədsiz dərəcədə eybəcər hala salınmış cəsədlərin fotosəkilləri ilə təsdiq edilir. Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrini talan etmiş erməni əsgərlərinin başında tüfənglərlə və mauzerlərlə silahlanmış mühəndis Artjom Ter-Akopovun, Fridun Akopovun, Jorj Melikovun, Asatur Vaçyansın, andlı iclasçı Arutçevin, Yeqiş Paxlavunun, Levon Saatsəzbəyovun, tələbə Popovyanın, Ambarsum Melikovun, Stepan Lalayevin, praporşik Dovlatovun və Xristofor Dildarovun durduğu sübut edilmişdir [2].

Mart hadisələri zamanı ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdır ki, onlar hətta tanışları olan müsəlmanların da evlərinə soxulur, onların əmlaklarını qarət edir və hər yerdə, sərəsər hamını qətlə yetirirdilər. Məsələn, “martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.) Stepan Lalayev erməni əsgərlərinin böyük dəstəsi ilə Varantsovskaya küçəsində yaşayan doktor Balabəy Sultanovun mənzilinə soxulmuş, sonuncunu öz revolveri ilə güllələyərək yerindəcə öldürmüşdür. Sultanovun mənzilinin həyətinə enən Lalayev oradakı müsəlman bağbanı, onun arvadını və ikiyaşlı oğlunu şəxsən güllələmişdir” [1].

A.Y.Klugenin komissiya sədrinə ünvanladığı məruzədə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətlərinə rəhbərlik edən silahlı dəstələrin rəhbərləri bir-bir ifşa olunur, onların adları ortaya qoyulurdu. Daha sonra xüsusi olaraq o da qeyd olunurdu ki, 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətləri hələ 1917-ci ildə “Daşnaksütyun” və Erməni Milli Şurası tərəfindən planlaşdırılmış və əvvəlcə Bakıda, daha sonra ucqarlarda türk-müsəlman əhalisinin fiziki olaraq məhv edilməsinə, bütün əmlakının mənimlənməsinə və onun bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsinə nail olmaq məqsədi ilə törədilmişdir.

Milli hakimiyyəti əvəz etmiş yeni siyasi qüvvələr 70 ildən çox müddət ərzində Azərbaycan xalqının yaddaşından bu faciəli, eyni zamanda əlamətdar hadisələri silməyə və ya onların mahiyyətini saxtalaşdırmağa çalışdılar. Lakin tarix göstərdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi özü Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasını yaratmaqla, bu hadisələr haqqında həqiqətin sonrakı nəsillərə çatdırılmasının qayğısına qalmışdı. Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Azərbaycanın digər şəhər və qəzalarında 1918-ci ilin faciəli günlərini yaşamış və yaddaşında saxlamış insanların dili ilə səsləndirilən bu həqiqət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən sənədlərə köçürüldü [3, s. 32].

Bütövlükdə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti, həmçinin, ermənilərin vəhşiliklərini öz üzərində hiss etmiş respublika əhalisi arasında da böyük ictimai və əxlaqi-psixoloji məna kəsb edirdi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının özünün mövcud olması və onun üzvlərinin cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri ilə, azərbaycanlılarla sıx əməkdaşlıq etməsi artıq özlüyündə geniş əhali kütlələri arasında ədalətin bərpa olunmasına inamı artırır və yeganə qanuni hakimiyyət kimi Azərbaycan hökumətinə xalqın etimadını və etibarını möhkəmləndirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları bu gün də arxivlərimizdə mühafizə olunmaqdadır. Bu qiymətli sənədlər erməni qarayaxmalarına qarşı tutarlı cavab, danılmaz faktdır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları azərbaycanlıların zorakılıqla öldürülməsinə, soyqırıma məruz qalmasına, Azərbaycanın müsəlman əhalisinə məxsus olan yüzlərlə yaşayış məntəqəsinin, min-

lərlə sosial, mülki, ticarət, mədəniyyət obyektlərinin, memarlıq abidələrinin məhv edilməsinə gətirib çıxaran dəhşətli terror hadisələrinin əsl miqyası və xarakteri haqqında həm Azərbaycan, həm də dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması işində son dərəcədə mühüm sənədlər toplusudur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra: ARPIİSSA f., s., iş, v.), fond 276, siyahı 2, iş 27, vərəq 16-24.
2. ARPIİSSA, f. 276, s. 2, iş 27, v. 20.
3. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Bakı, 2013.
4. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, 2012.
5. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, 1990.

UOT 94(4/9)

**İKİNCİ İRAQ BÖHRANI KONTEKSTİNDƏ ABŞ-SURİYA
MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ.****Məleykə Zahir qızı ADIGÖZƏLOVA***AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu, doktorant.
a.meleyke09@gmail.com***XÜLASƏ**

Məqalədə ABŞ və Suriya arasında XXI əsrin əvvəllərində başlanan gərginliyin səbəbləri, proseslərin gedişatı və nəticələri araşdırılacaq. İkinci İraq böhranı Yaxın Şərq regionunda açar dövlətlərdən biri olan Suriya və ABŞ arasında münasibətlərin soyumasına və ziddiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Hər iki tərəf yaranmış gərginliyi aradan qaldırmağa çalışsalar da hadisələrin inkişafı bunun mümkün olmadığını göstərdi. Təbii ki, ABŞ kimi bir super gücün Suriyanın sərhədlərində həyata keçirdiyi əməliyyatların davamı olacağı rəsmi Dəməşq üçün gözlənilən idi. B.Əsəd hökumətinin qətiyyətli xarici siyasət kursu bu müdaxilənin qarşısını ala bilmədi.

Açar sözlər: S.Hüseyn, Suriya-ABŞ rəqabəti, H.Əsəd, İraq böhranı, əməkdaşlıq.

ABSTRACT**US-SYRIA RELATIONS AND SPECIFICS IN THE CONTEXT OF
THE SECOND IRAQ CRISIS**

In this article the causes of the tensions, processes and consequences of the tensions between The United States and Syria will be explored. The second Iraqi crisis has sparked tensions between Syria and the United States-one of the leading countries in the Middle East. Although both sides try to relieve the current tensions, the development of the cases has shown that it is impossible. In fact, it was expectable for Damascus that a superpower like the USA would be a continuation of the operations on the Syrian border. The decisive foreign policy course of the Assad government failed to prevent this interference.

Keywords: S.Hussein, Syria-US competition, H.Assad, Iraq crisis, cooperation.

РЕЗЮМЕ

АМЕРИКАНО-СИРИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВТОРОГО ИРАКСКОГО КРИЗИСА

В статье рассматриваются причины, процессы и последствия напряженности в отношении между США и Сирией в начале XXI века, второй иракский кризис в отношениях между Соединенные Штатами и Сирией – одним из ключевых государств на Ближнем Востоке. Обе стороны пытались избежать напряженности по развитию событий показало невозможность этого.

Естественно для Дамаска ожидалось, что такая сверхдержава, как США, продолжили операции на сирийской границе. Решительный внешнеполитический курс правительства Асада не смог предотвратить это вмешательство.

Ключевые слова: С.Хусейн, сирийско-американская конкуренция, Х.Асад, иракский кризис, сотрудничество

GİRİŞ

XXI əsrin başlanğıcı dünya siyasətində yeni təbəllüdatların, siyası böhranların meydana gəlməsi ilə müşayiət olundu. Keçən əsrin son onilliyində artıq yaramırsə qədər davam edən soyuq müharibə qərb sivilizasiyasının qələbəsi ilə başa çatdı. Dünya ikiqütblü dönəmdən birqütblü dünya dönməsinə qədəm qoydu. ABŞ-da baş verən 11 sentyabr terror aktı dünyada yeni münaqişə ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxartdı. Yeni konfliktlərin yarandığı regionun Yaxın Şərq olmasının bir sıra məlum olan və olmayan səbəbləri sonda ABŞ-ın hərbi qüvvələrinin 2003-ci ilin mart ayında İraqa qoşun yeritməsi ilə nəticələndi. Təbii ki, bu müdaxilə regionun əsas dövlətlərindən olan Suriya Ərəb Respublikası administrasiyası tərəfindən böyük narazılıqla qarşılandı. İkinci İraq böhranının başlanması rəsmi Dəməşq üçün arzu olunmaz vəziyyət yaratdı. Beləki, Suriya vasitəsilə İraq neftinin daşınması bu ölkəyə böyük gəlir gətirirdi. Digər tərəfdən ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi gələcəkdə B.Əsəd hökumətini də eyni aqibəti gözləyəcəyindən xəbər verirdi.

Corc Buş administrasiyasının Yaxın Şərq layihəsinin bir hissəsi olan İraqın işğalı Suriya-Amerika münasibətlərinə yeni mənfi çalarlar gətirərək onları həd-

dindən artıq kəskinləşdirdi. Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsindən sonrakı dövrdə, bu əlaqələrin şiddətlənməsinin digər əsas səbəbi, İraq problemini həll etmək istiqamətində Şam və Vaşinqtonun diametrik əks qütblü yanaşmaları oldu [3]. Belə ki, Dəməşq İraqın işğalına qarşı çıxaraq bu əməliyyatı həm İraq üçün, həm də bütün ərəb dünyası üçün fəlakət olaraq qəbul etdi. İraqın işğalından sonrakı dövrdə Suriya ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyi daim hərbi güc təzyiqi və arasına dialoq aparmaq cəhdlərinin çulğalaşması ilə xarakterizə olunur. Amerikan rəhbərliyinin realist düşüncəli nümayəndələri ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətində Suriyanı mühüm rol oynaya biləcəyini başa düşərək hesab edirdilər ki, rəsmi Dəməşq Yaxın Şərqdəki amerikan siyasətinin qarşısında duran iki əsas vəzifənin ərəb-İsrail münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində və ABŞ-ın İraq dalanından çıxmasında əsas rol oynaya bilər [11].

Səddam Hüseyn rejimini zorla devirmək qərarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsində İsrail hökumətinin müəyyən qədər rol oynaması artıq dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunmuş faktdır. Beləki 2001-ci il sentyabrın 11-dən etibarən başlayan global antiterror mübarizəsi dalğasında ABŞ-dakı yəhudi lobbisi tərəfindən dəstəklənən İsrail hökuməti, Buş administrasiyasını daim İraqa və eyni zamanda Suriya və İranla qarşı güc tətbiq etməyə təhrik edirdi. İsrail hökumət dairələrində həmişə belə bir tezis səsləndirilirdi ki, Suriyadakı mövcud siyasi rejim dəyişilməsə, Dəməşqin İsrailə qarşı ənənəvi siyasəti olduğu kimi qalacaqdır. Məsələn, İsrailin 2002-2006-cı illərdə Müdafiə naziri olmuş Şaul Mofaz İsrail dövlətinin regionda Suriya tərəfindən mövcud olan potensial təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədi ilə Yaxın Şərqdəki yeni situasiyadan istifadə etməyə çalışdığını söyləmişdi [7].

ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi ərəfəsində Pentaqonun bir sıra yeni mühafizəkar strateqləri (P. Vulfovich, D. Feyt, D. Vays, U. Luti, R. Perl) İran və Suriyaya hərbi təzyiq göstərmək üçün müxtəlif planlar hazırlamağa başladılar. Həmin planlardan biri ABŞ-ın Yaxın Şərq regionunun “yenidən qurulması” proqramının “Fələstin problemini Bağdad vasitəsilə həll etməyə” yönəlmiş hissəsini təşkil edirdi. Hərbi təzyiq kifayət etmədiyi təqdirdə İraq ssenarisi üzrə Dəməşq və Tehrandakı hakim rejimlərin devrilməsi ehtimalı istisna edilmirdi [5]. Lakin bu plan Ağ Evdə, Milli Təhlükəsizlik Şurasında və Dövlət Departamentində, eləcə də Müdafiə Nazirliyinin hərbi rəhbərliyində tənqid olundu. 2003-cü ilin aprel ayının ortalarında ABŞ prezidenti Corc Buş Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatın planlaşdırılması işlərini dayandırdı. Rəsmi Vaşinqton yeni müharibəyə başlamağa risk etmədi [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin sonlarında hələ Suriyanın sabiq prezidenti Hafiz Əsədin sağlığında, Suriya-İraq münasibətləri tədricən yaxşılaşmağa başlamışdı. Birinci növbədə, bu yaxınlaşma iqtisadi faktorla bağlı idi. İraq

ilə ticarət və Suriya ərazisindən İraq neftinin daşınması hər il Suriyaya 1,5 milyard dollardan çox gəlir gətirirdi. İki ölkə arasında qarşılıqlı şəkildə yüksək səviyyəli rəsmi səfərlər geniş miqyas almağa başlamışdı. Suriya-İraq sərhədi açılmış, ikitərəfli ticarətin həcmi artaraq, iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində bir sıra mühüm ikitərəfli sazişlər imzalanmışdı [4, s.145]. Bütün bu sadaladığımız faktorlardan göründüyü kimi İraq müharibəsi eyni zamanda iqtisadi baxımdan da Suriya üçün mənfi nəticələrə səbəb oldu. Kiçik neft ehtiyatlarına malik Suriya Kərkük-Banias neft boru kəməri vasitəsilə İraq neftini çox aşağı qiymətlərlə alırdı. Lakin İraqın işğalından qısa bir müddət sonra, İraq neftinin Suriya ərazisi ilə Aralıq dənizi hövzəsinə nəql edilməsi dayandırıldı, Suriya öz neft ixracını 10% azaltmağa məcbur oldu [4, s.147].

Lakin geniş iqtisadi əməkdaşlığa baxmayaraq, Suriya Amerikan və ərəb qoşunlarının İraq təcavüzünə qarşı 1991-ci il yanvarın 17-si həyata keçirilən “Səhrada tufan” əməliyyatına qatılmışdı. Məhz bu səbəbdən də, Birləşmiş Ştatlar administrasiyası elə fikirləşirdi ki, Suriya 1991-ci ildə mərhum prezident H.Əsədin prezidentliyi dövründəki kimi Amerikanın və onun müttəfiqlərinin İraqa qarşı hərbi əməliyyatlarına dəstək verəcəkdir. Lakin 2003-cü ildə vəziyyət tamamilə fərqli idi. Beləki, 1991-ci ildə İraq Küveytə hücum edən təcavüzkar rolunda çıxış etmişdi və dünya ictimaiyyəti Küveyti müdafiə edirdi. 2003-cü ildə isə hadisələr başqa cür cərəyan etməyə başladı. İndi İraq təcavüz qurbanı rolunu oynayırdı. Birləşmiş Ştatlar Bağdadda nüvə silahlarının mövcudluğunu inandırıcı şəkildə sübut edə bilmədiyindən, təcavüzkar və işğalçı kimi dünya birliyinin nüfuzlu üzvlərinin əksəriyyətinin dəstəyini qazana bilmədi. Şübhəsiz ki, Dəməşq amerikalıların bu dəfə ümidlərini doğrultmadı. Sonuncu vəziyyət ABŞ-ın İraqdakı siyasi fəaliyyət manevrini əhəmiyyətli dərəcədə daraltdı. Xatırladaq ki, 2001-ci il sentyabrın 11-dən etibarən Birləşmiş Ştatlar dünya ölkələrinin, o cümlədən ərəb ölkələri və Suriyanın dəstəyini görürdü. Rəsmi Dəməşq Əl-Qaidə terrorçularının ələ keçirilməsində ABŞ kəşfiyyat orqanları ilə fəal əməkdaşlıq edirdi.

Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsi və İraqın işğalından sonra Suriya hələ də Aralıq dənizində Aİ ilə qarşılıqlı faydalı ticarət sazişi imzalamamış yeganə qeyri-Avropa ölkəsi olaraq qalırdı. Bundan əlavə, Şamın qərb dünyasına müqavimət göstərməsi ağılsızlıq idi. Suriya administrasiyası özünü “Amerikanpərəstlərin əhatəsində” görürdü. Xüsusilə, Türkiyə, İordaniya və İsrail ABŞ-ın istəklərinə zidd olaraq Suriya dövlətinə qarşı loyallıq göstərə bilməzdi. Regionda rəsmi Dəməşqə müttəfiq olan dövlətlər İran İslam Respublikası və Livan respublikası idi [8].

Ancaq 2003-cü ildən sonra Ərəb baharına qədər Suriya ilə Türkiyə arasında münasibətlər ciddi şəkildə inkişaf etməyə başladı. İraq müharibəsinin iqtisadi sahədə nəticələri Suriya üçün çox ağır oldu. Beləki, kiçik neft ehtiyatlarına malik

Suriya Kərkük-Banias neft boru kəməri vasitəsilə İraq neftini çox aşağı qiymətlərlə alırdı. Lakin İraqın işğalından qısa bir müddət sonra, İraq neftinin Suriya ərazisi ilə Aralıq dənizi hövzəsinə nəql edilməsi dayandırıldı ki, bu da Suriyaya öz neft ixracını 10% azaltmağa məcbur etdi. ABŞ tərəfindən təzyiqlərin artmasına baxmayaraq, B. Əsədin anti-amerikan retorikası dəyişməmişdi. Suriya İraqın ABŞ tərəfindən işğalına açıq şəkildə etiraz etməkdə idi. 2003-cü ilin aprel ayında Birləşmiş Ştatlar ABŞ-ın İraqdakı “qələbəsi”ndən erkən eyforiyaya qapıldıqda, B. Əsəd ərəbləri pan-ərəb müdafiə paktını qəbul etməyə çağırırdı. Prezident B. Əsəd Yaxın Şərqdə demokratikləşmə təşəbbüsünü şərh edərkən bildirdi ki, “təkcə Suriyada deyil, bütün bölgədə heç kim amerikanın təşəbbüsünə inanmır” [7]. 2004-cü ilin may ayında Qatarın “Əl-Cəzirə” telekanalına verdiyi müsahibədə B. Əsəd bildirdi ki, “ABŞ və koalisiya qüvvələri İraqda məğlub oldular” [7]. Təbii ki, bu cür bəyanatlar Vaşinqtonun ciddi narazılığına səbəb olurdu.

ABŞ rəhbərliyi Suriya hökumətini İraqın kütləvi qırğın silahlarını gizlətməkdə və Bağdadın işğalından sonra S. Hüseyn rejiminin rəhbərlərinə sığınacaq verməkdə ittiham edirdi. Suriyanın xarici işlər naziri F. Şaraa, “terroristləri” öz ərazisindən İraqa sızmasına imkan verməsi ilə əlaqədar Suriyanın ABŞ-ın ittihamına cavab olaraq bildirdi ki, ABŞ-ın Meksika ilə sərhədini tamamilə bağlaya bilmədiyi kimi, Suriya hökuməti də İraq ilə sərhəddə bunu edə bilmir. Eyni zamanda, F. Şaraa qeyd etdi ki, terrorçuların İraq ərazisinə keçməsinə kömək etməkdə Suriyanın ittiham edilməsi “Vaşinqtonun İraqdakı vəziyyəti sabitləşdirmək iqtidarında olmadığına haqq qazandırmaq cəhdi”dir [6].

Rəsmi Vaşinqton və Dəməşq arasında münasibətlərin gərginləşdiyi bir vaxtda 2003-cü ilin may ayının əvvəlində ABŞ dövlət katibi K. Pauel Dəməşqə səfər etdi. Səfərin əsas məqsədi Suriya rəhbərliyini “ekstremist Fələstin təşkilatlarına dəstəyi dayandırması və S.Hüseyn rejimi nümayəndələrinə sığınacaq verməməsi” üçün razı salmaq idi. Səfər zamanı K. Pauel, ABŞ hökumətinin Suriyaya olan tələblərini B.Əsədə çatdırdı. O Suriya hökumətindən tələb edilirdi ki, Dəməşq S. Hüseyn rejiminə məxsus və Suriya banklarında saxlanılan 3 milyard dolları İraqa qaytarsın. Şamda olan K. Pauel ABŞ-ın Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatlar aparmağı planlaşdırmadığını söylədi. B. Əsədlə görüşündə, ABŞ dövlət katibi bildirdi ki, İraqdakı S. Hüseyn rejiminin süqutu ilə əlaqədar olaraq, “Yaxın Şərq bölgəsində yeni bir qüvvələr nisbəti formalaşmış və arzu olunur ki, Suriya yeni realığı tanısin və müvafiq siyasəti həyata keçirsin” [7].

2004-cü ilin yazında ABŞ-Suriya siyasi əlaqələrində yaxşılaşma istiqamətində müəyyən dəyişiklik oldu. Belə ki, 2004-cü ilin mart ayının sonunda Suriyanın Vaşinqtondakı səfiri İmad Mustafa ilə görüşən ABŞ Dövlət katibi bildirdi ki, “ABŞ Suriyanın düşməni deyil və B.Əsədin təkliflərini nəzərdən keçirməyə hazırdır” [7]. 2004-cü ilin aprelində C. Buş və K.Pauelin B. Əsədə Suriyanın

müstəqillik günü münasibətilə göndərdikləri təbrik məktubları, müəyyən dərəcədə Vaşinqtonun bu ölkə ilə münasibətləri “xeyirxah niyyətə” doğru dəyişməyi arzuladığını göstərirdi [10].

Məktubda Suriya rəhbərliyinə İraqdakı vəziyyətin normallaşdırılmasına dəstək verməsinə çağırış edilirdi. Ancaq bu cür hərəkətləri, Vaşinqtonun Suriya yönümlü siyasətinin dəyişdirməsi kimi adlandırmaq çətin olardı. Çox güman ki, bunlar ABŞ-ın İraqda dalana dirənməsi və onların Suriyanın yardımına ehtiyacı olması ilə bağlı idi. 2004-cü ilin sentyabrında BMT-nin 59-cu sessiyasında keçirilən görüşdə, K. Pauel və F. Şaraa arasında Suriyadan terroristlərin İraqa keçməsinin qarşısını almaq üçün Suriya-İraq sərhədinə nəzarət etmək məqsədilə üçtərəfli İraq - ABŞ - Suriya əməkdaşlığı məsələləri müzakirə edildi. Bu məsələlərlə bağlı praktiki tədbirləri müzakirə etmək məqsədilə 2004-cü ilin sentyabr ayının sonunda Şamda Suriya, İraq və ABŞ-dan hərbi mütəxəssislərin ilk toplantısı keçirildi [1].

Bu görüşdən sonra Suriya rəhbərliyi ümumi uzunluğu 600 km olan Suriya-İraq sərhədində 3 metr yüksəklikdə və 130 km uzunluğunda qoruyucu divar qurmağa başladı. Lakin bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, görülən tədbirlərə baxmayaraq ABŞ Dövlət Departamenti ilə müqayisədə Pentaqon ənənəvi olaraq Suriya-Amerika münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi perspektivləri ilə bağlı daha çox maneə törədirdi. Belə ki, 2004-cü ilin oktyabr ayının əvvəlində D. Ramsfeld öz bəyanatında qeyd etdi ki, “İraqla sərhədin bağlanması məsələsində Suriya əməkdaşlığı barədə danışmaq hələ tezdir, çünki terrorçular hər iki istiqamətdə keçməkdə davam edir” [2]. O, həmçinin təsdiq edirdi ki, suriyalılar İraqdakı banklara investisiya qoymaqdan imtina etdiyi halda, Hizbullahı maliyyələşdirməkdə İran ilə əməkdaşlığı davam etdirir və Livanda əsgərlərini saxlayır [9].

Politoloq V.M.Əhmədov bu proseslərə münasibətini bildirərək yazırdı ki, SƏR hətta Orta Şərqdə Amerika siyasətinin iki əsas vəzifəsini - İraq probleminin və ərəb-İsrail münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində əsas rol oynaya bilər. [4s.150] Bu baxımdan Birləşmiş Ştatlar Suriyanı Yaxın Şərqdə ABŞ-ın əlverişli mövqeyi üçün təsir göstərdiyi bir vasitə deyil, regiondakı siyasi prosesdə real iştirakçı kimi qiymətləndirir. İraqda döyüşlərin başa çatmasından sonra Suriyaya sərt təzyiq göstərməsinə baxmayaraq, Birləşmiş Ştatlar başa düşürdü ki, Suriyanın maraqlarını nəzərə almadan, bölgədə kompleks problemləri həll etmək çətin olacaqdır. Bu, xüsusilə ABŞ Dövlət Departamentinin sözcüsü R.Bauçerin bəyanatında özünü təsdiq etmiş oldu. Onun bildirdiyinə görə, İraqdan Suriyaya neft nəql edilməsi məsələsi ABŞ-ın müdaxiləsi olmadan iki ölkənin maraqlarına uyğun şəkildə həll edilməlidir. 2003-cü ilin yazında Dəməşqdə olan ABŞ konqresmeni N. Rahal ABŞ-ın Suriyanın iqtisadi problemlərinə həssas olduğunu və İraqdan neftin nəqlində Şamın maraqlarını nəzərə aldığını söylədi [4, s.150].

2003-cü ildə ABŞ-ın İraqı işğal etməsi Vaşinqtonun yalnız İraq kürdləri ilə əlaqələrini dəyişdirmədi, həm də Suriya kürdləri ilə təmas imkanlarını artırdı. İraqın Suriya ilə çöl bölgələrindən keçən və nəzarət etməsi çox çətin olan, uzun bir sərhədə malik olması, Vaşinqtona 2003-cü ildən sonra Suriya kürdləri ilə daha sıx əlaqə qurmağa imkan verdi. ABŞ-ın Suriya kürdlərinə olan maraqları 2004-cü ildə Qamışlı hadisələrində özünü göstərdi. Beləki, Kürd və ərəb qrupları arasında oynanan futbol matçından sonra Qamışlı və ətrafında baş verən hadisələri əks etdirən informasiya prezident Buş və İsrail Baş naziri Netanyahu haqqında olan xəbərlərin başında yer aldı. Suriyadakı kürd qruplarına olan ABŞ (və İsrail) maraqları sonrakı illərdə tədricən artdı və 2011-ci ildə Suriyada başlanan vətəndaş müharibəsi zamanı ABŞ-ın PYD / YPG ilə əməkdaşlığı daha da artdı və önə çıxdı. PYD / YPG ABŞ-ın dəstəyi ilə Suriyanın Şərqi və Şimalında mühüm bir bölgəni nəzarəti altına aldı. ABŞ-ın PYD / YPG ilə əməkdaşlığı İŞİD ilə mübarizə aparmaq üçün genişlənsə də, bu, indiki mərhələdə Vaşinqtonun bütövlükdə Suriya siyasətinin mərkəzində olduğu kimi nəzərə çarpır. Təbii ki, burada ağıla gələn ilk sual, Vaşinqtonun PYD / YPG-yə nələri vəd etdiyinə aid olur. Belə ki, Vaşinqton-PYD / YPG əməkdaşlığının Suriyanın ərazi bütövlüyünü, ən azından Suriyanın siyasi birliyini hədəfə aldığına inanıldığı ortaya çıxmaqdadır. ABŞ-ın İraqdan sonra Suriyadakı kürdlər üçün federal bir struktur qurmağı planlaşdırdığına hədəf aldığı anlaşımaqdadır. Kürd dövlətinin bir alt dövləti (daha sonra, Yaxın Şərqdə birləşdirilmiş, İsrail Baş nazirinin arzu etdiyi kimi formalaşmışdır) quruluşu qurmağa çalışdıqlarına inananların sayı da artmaqdadır. Vaşinqtonun İraqda gerçəkləşdirdiyi və indi Suriyada reallaşdırmağa çalışdığı federal bölgələr ilə Yaxın Şərqdə, İsrail Baş naziri Netanyahunun istədiyi kimi İrandan Aralıq dənizindəkə uzanan bir Kürd dövlətinin infrastrukturunu qurmağa çalışdığına inananların sayı artmaqdadır.

Nəticə: Əgər vəziyyət yuxarıda şərh edilən kimdirsə, ABŞ-ın hesaba almadığı bir məsələ, Türkiyənin Şimali İraqdakı proseslərə (xoşlanmasa da) birbaşa qarşı çıxmadığı, hətta (istəyərək və istəməyərək) əməkdaşlıq etdiyi, ancaq Suriyadakı proseslərin Türkiyənin həyati maraqlarına birbaşa zərbə olduğuna lazımınca dəyərləndirməməsidir. Bunun əsas səbəbi PYD / YPG -nin (Vaşinqtonun bildiyi kimi) PKK terror təşkilatının Suriyada bir qolu olmasıdır. Vaşinqtonun Türkiyənin PKK-nın Suriyada (muxtar bölgə, federasiya kimi adlar altında da olsa) dövlət qurmasına razılıq verməyəcəyini görmək istəməməsi Türkiyə-ABŞ əlaqələri üçün çox perspektivsiz bir prosesdir. Vaşinqtonun, Türkiyə-ABŞ əlaqələrinin gələcəyi üçün, bir an əvvəl qəbul etməsi zəruri olan bir məsələ Türkiyənin cənub sərhədlərində Şimali İraqı və Şimal-şərqi Suriyanı içinə alacaq bir Kürd dövlətinin meydana gəlməsinə (ya bu istiqamətə gedə

biləcək hər hansı bir prosesə) icazə verməyəcəyi gerçəkliyidir. Bunu Ankaranın “Fərat qalxanı”, “Zeytun budağı” və sonrakı addımları bir daha sübut etmiş oldu.

Ədəbiyyat:

1. Cordesman A.H. Al Qaeda and the Military Realities in Iraq. October 28, 2004 // <http://csis.org/publication/al-qaqaa-and-military-realities-iraq>
2. Cordesman A.H. If Its Syria: Syrian Military Forces and Capabilities. April 15, 2003 // <http://csis.org/publication/if-its-syria-syrian-military-forces-and-capabilities>
3. Абдель М.С. Многие иракские сценарии // Аль-Ахрам. Центр политических и стратегических исследований // <http://www.ahram.org.eg/archive/MaklatIndex.asp>
4. Ахмедов В.М. Роль внешнеэкономических связей в процессе модернизации экономики САР. //Ближний Восток и современность (сборник статей) - 2008. - № 38. - С. 147
5. Вахид А.М. Буш и Пауэлл и Фридман как они понимают нас? // Аль-Ахрам. Центр политических и стратегических исследований // <http://acpss.ahram.org.eg/Ahram/2001/1/1/ANAL203.HTM>
6. Волович А.А. Осложнение сирийско-американских отношений в контексте иракского кризиса. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/09-11-04.htm>
7. Волович А.А.Осложнение сирийско-американских отношений в контексте иракского кризиса// <http://www.iimes.ru/?p=3350>
8. Зинькина Ю.В.Сирия и Иран: состояние и перспективы отношений в свете глобальной политики. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/10-11-07.htm>
9. Розов А.А. Иран и Сирия: стратегический союз // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/23-01-06a.htm>
10. Хасан А.Т. Видимое и невидимое в Новом Ближнем Востоке // <http://acpss.ahram.org.eg/Ahram/2001/1/1/anal522.htm>
11. Цыганок А.Д. Сирийская карта в арабо-израильском конфликте. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/16-11-06.htm>

UOT 94(479.24).

AZERBAIJAN UNDER THE RULE OF MONGOL NOYANS AND CIVIL VICEROYS

Nurlan Pasha NASIROV

*Western Caspian University
nurlan.pasha@gmail.com*

SUMMARY

In beginning of XIII century turco-mongol army was sent by Genghis Khan under the command of Jebe Noyan and Sebutai Bahadur had occupied some of the Azerbaijan cities and came back to Mongolia through the Darband passage - way. However, after the dead of Genghis Khan was conducted second turco-mongol compain in order to complete invasion and settled in South Caucasus under the comand of Chormagan qorchi by the order of Ogedei Khan. In 1231 - 1239 years the mongols occupied Ganja, Shamkir, Tavus, Darband and others cities of Azerbaijan and created "tamma" which military management apparatus by Chormagan Korchy and his noyans in the center of Mughan plain. However, after some years the Grand Mongol Khans of Mongol Empire decided to send civil viceroys instead of mongol military commanders in order to rule the region. In the paper we attempt to investigate the rule of military and civil viceroys of Mongol in Azerbaijan

Keywords: Turco - Mongol rule, South Caucasus, Azerbaijan, Tamma, Civil viceros

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN MOĞOL NOYANLARI VƏ MÜLKİ İDARƏÇİLƏRİN HAKİMİYYƏTİNDƏ

XIII əsrin əvvəllərində Çingiz xan tərəfindən Cebe noyan və Sebutay bəhədurun komandanlığı ilə göndərilmiş türk-moğol ordusu bir sıra Azərbaycan şəhərlərini işğal edərək Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Moğolustana qayıtdılar. Ancaq Çingiz xanın ölümündən sonra Ogedey xan tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırmaq üçün Cormağon qorçunun başçılığı ilə ikinci dəfə türk-moğol ordusu göndərildi. 1231-1239-cu illərdə Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Dərbənd və digər

şəhərləri istila edən moğollar Cormağon Qorçı və onun noyanları tərəfindən mərkəzi Muğanda yerləşən “təmma” adlı hərbi-inzibati aparat yaratdılar. Amma, bir neçə il sonra Ali Moğol Xaqanları regionum hərbi idarəçiliyinin əvəz edilməsi üçün bura mülki idarəçilər göndərmək qərarı qəbul etdilər. Məqalədə Moğolların Azərbaycanda hərbi və mülki idarəçiliyini araşdırmağa cəhd etmişik.

Açar sözlər: Türk-moğol hakimiyyəti, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Təmma, Mülki idarəçilik

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАН В СООТВЕТСТВИИ С ПРАВИЛАМ МОНГОЛЬНЫХ НОЯНОВ И ГРАЖДАНСКИЕ НАМЕСТНИКИ

В начале XIII века туркомонгольская армия была послана Чингисханом под командованием Джебея нояна, а Себутай Бахадур оккупировал некоторые Азербайджанские города и вернулся в Монголию через Дарбандский переход. Тем не менее, после смерти Чингисхана был проведен второй туркомонгольский компаньон с целью завершить вторжение и поселиться в Южном Кавказе под командованием Чормаган корчи по приказу Огедея Хана. В 1231 - 1239 годах монголы оккупировали Гянджу, Шамкир, Тавус, Дарбанд и другие города Азербайджана и создали «тамму», аппарат военного управления которого Чормаган Корчи и его ноянами находились в центре равнины Муган. Однако спустя несколько лет великие монгольские ханы решили отправить гражданских наместников вместо монгольских военачальников, чтобы править регионом. В статье мы пытаемся исследовать правила военного и гражданского наместничества монголов в Азербайджане.

Ключевые слова: турко - монгольское правление, Южный Кавказ, Азербайджан, Тамма, Гражданский наместник

I. Introduction

In 1206, the Mongol charismatic leader of Qiyat tribe Temujin who created under his command all the Turco - Mongol tribes of Central Asia and proclaimed chief absolute with the name of Genghis Khan (1206-1227). Once consolidated his power, Genghis Khan began the conquest of Central Asia and Eastern Europe. In the thirteenth century, the Mongols, a group of nomadic tribes of Central Asia was out to conquer the world and formed the largest empire in the world history.

The fundamental instrument for the Mongol expansion was his army, distinguished by its magnificent cavalry, archers its experts and its peculiar military

strategies. The Mongol army became synonymous with terror in Asia and Europe. The cities that resisted their attacks were razed and its population massacred. The imperial administration to manage his empire, Genghis Khan absolute authority of divine origin claimed. It also established legal code as the Great Yasa, a set of rules of Mongolian origin which served to control the lives of the people who were under his authority. The organization of his empire had the following characteristics: Pragmatism and simplicity. His legislation was simple. The Mongols introduced many changes in societies dominated. Generally, they respected the customs of the conquered. Even, in some cases, it was they who sought adapt, as in China. The criterion for promotion in the army or bureaucracy was efficiency. Therefore, the empire had officials from various ethnic groups (Chinese, Arabs, Persians, Turks, etc.) and religious (Muslim, Christian, Buddhist, etc.) origins. Division and expansion of the empire

II. The second invasion of Azerbaijan and created central administration apparatus by Mongol Noyans

The incident at Utrar, where a Mongolian caravan was despoiled by Khwarazmian officials, led to an invasion of Transoxania in 1219. Between 1220 and 1221 the armies of the Khwarazmshah were overwhelmed and West Turkestan and Khurasan ravaged and subdued [1, p.17].

After the defeat of the Khwarazmian ruler Sultan Muhammad and his death in the Abaskun island of Caspian Sea, Sultan's elder son Jalaladdin Manguberdi continued to struggle against the Mongols. Although, in contradistinction to his father, Jalaladdin carried out an open combat operation against the Mongols and in 1221 November, he defeated the battle of near Sind river and fled to India [10, p.59; 4, p.134]. However, sultan did not stay in India a long time and moved to İraqi-Ajam and Azerbaijan, which were invaded by the Mongols for that time. In 1225, Sultan Jalal-ad Din advanced to Azerbaijan and to overthrew the last Atabeg ruler Ozbak from the throne and recreated Khwarazmshah state in the region, with Tabriz as his capitals. This constituted a partial restoration of the old Khwarazmian Empire with a shift toward the west [11, p.159].

Being aware of this situation, in 1231 the 30-40 thousand Mongol troops, with majority of turkmen tribes, were sent by Grand Mongol ruler Ogedei Khan in order to invade Iran, Azerbaijan, Georgia, and Anatolia. The troop which commanded by the Chormaghan Korchi, who was Genghis's special bodyguard from the Mongol Syut tribe defeated the Sultan Jalaladdin's forces. The Turco-Mongol army captured and plundered Tabriz, Ganja, Baylakan, Shamkir, Tavus and other cities and had completed the occupation of the Azerbaijan with the conquer of Darband in 1239 [2, p.140]. Unlike the first campaign, for this once the Turco-Mongol tribes came to Azerbaijan with properties and their families in

order to settle hear. After the finishing of the invasion, they created central military-administrative management system which called "*tamma*" in Azerbaijan. The Campaign of the Mongols in 1231 was named the second marsh of the Mongols to the Near and Middle East in the historical literature of Azerbaijan and post-Soviet countries.

Before analyzing the English-language works of scholars, we have to note that the majority of historians, who investigated the history of Mongol invasions in South Caucasus, paid attention to the relations of the Mongols with the Georgians and Cilicia Armenian and lack of attention to the history of Azerbaijan during the second Turco-Mongol campaign. In addition, when talking about the second Turco-Mongol campaign, the term of Azerbaijan did not accept the indivisible historical territory of Azerbaijan, but in different geographical habitats, such as divided Mugan winter-quarters or Arran and so on expressions are used. In other hand, some scholars paid very less attention to the Mongol invasion and creating military and civil administration of Mongols in the Azerbaijan after the occupation second Mongol campaign of South Caucasus by Chormagan until the foundation Ilkhanate Empire in this region.

On this topic the first attract the works of Timothy May who attempted to investigate activities of Chormagan Noyan in Azerbaijan and South Caucasus. Firstly, T. May tried to analyze why the Chormagan Noyan appointed to the commander of the Mongol army's campaign of the Near and Middle East and to substantiated his idea to reference the primary source of early Mongol history "The secret history of the Mongol" which was wrote in Uyghur language by the order of Genghis Khan in the twelfth century. Thus, T. May note that according to "Secret History" Genghis Khan always aimed to send Chormagan Korchi in order to captured the Bagdad caliphate but did not realize this desire in his lifetime, however after death of Genghis his aim was carry out by his successor Ogedei Khan.

The scholars who referring to the distribution lands between the Mongol noyans and creating administrative management in the South Caucasus's lands note that the region, ruled by Chormagon *noyan* under the name of the all Genghis's uluses states.

Some of the attractive issues of English-language works are the division of Azerbaijan and Georgia to the three parts (north, south, and middle) among the 110 mongol military chieftains and created military administrative system in the region by Chormagan Noyan, which recorded the Armenian source called Grigor of Aknertsı.

In addition, an interesting point of the Grigor of Aknert's report is that highland and lowland of Azerbaijan (or Albania) were divided among thirteen

Mongol chieftains and the list of names of them. According to the list the Chormagon Noyan divided Azerbaijan (Albania) among the Asut noyan, Chagatai khan, (Lesser) Chagatai after named Sanitai, Baiju noyan who was vise -commander of the all armies, Asar noyan, Khutu noyan, Tuutu noyan, Avqavtai noyan, Khocai noyan, Kurumci noyan, Khunan noyan, Tenal noyan və Anquraq noyan [7, p.303; 8, p.30].

Some of scholars ascribed the name of Genghis's son Chagatai Khan but according to Boyle, in Blake and Frye's translation we read [Chagtai] then Sanitai. The translator, and apparently Cleaves also, took Sanitai to be the name of separate person, but in fact the meaning of the passage appear to be something like this [Chagatai], who was called [after] the Khan [i.e Chagatai] and the Sanitai. As we shall see, Gregor was mistaking the person: it was the other little [Chagatai] whose name was changed to Sanitai after the death of great namesake. As for a big Chagatai i.e Chagatai the Elder, as Rasidaddin calls him, in 1239 he captured the Armenian Kingdom of Cilicia [4, p. 36-37].

When the South Caucasus region divided Ganja, which is the old city of Azerbaijan, was selected the center of the central administrative apparatus of the Noyans. According to T. May the selection the center of Ganja which near the Mugan plateau was convincing and logically [13, 142].

In general, it is important to note that according to the major primary sources of the Mongol period the South Caucasus, Anatolia and Western Iran was ruled from Azerbaijan especially the Mugan plateau. The majority of the scholars related to this geographical position and they consider that to be the mild winter and natural pastures were favorable for nomadic Mongol who is engaged in cattle-breeding [4;11;15].

However, along with all these facts we consider that it was not incidental to select the center of the Ganja where near Mugan in the time second Mongol invasion to Caucasus. So that when the Mongol army came to Azerbaijan the major tribes of the troop were Turkic identity and it was clear that from the ancient time major antique and medieval sources informed to us that Turkic tribes survived and situated in the Azerbaijan, especially the Mugan plateau, therefore it was easy in order to Mongol-Turks understanding and to rule from this center all of occupied territories. In addition, it could be considered that before the Mongol invasion to chosen the center management apparatus of Azerbaijan cities by the most of states were related to their geographical location and proximity to the all occupied states as Georgia, Anatolia, Clician Armenia and Western Iran plateau.

According to the English-speaking scholars, whose investigation based on the Armenian and Persian sources, Chormagan Noyan who invaded to

Anatolia and the South Caucasus created administrative system here, but Henry Howors quoted that after some years he was paralyzed and although his wife got a hand controlled of region and in 1241 Ogedei Khan appointed Baiju Noyan who belong to the Mongolian Besut tribe commander of the Mongol army in Anatolia and the South Caucasus [11, p.151].

III. Azerbaijan under the rule of Mongol viceroys

When the Mongol commander Chormagan was appointed to rule the South Caucasus, he kept in his hands both military and civil administration, but after Chormagan the Mongol commanders kept only military administration. Henceforth, civil administration was separated from military one by the Grand Mongol Khan and appointed to Iran and the South Caucasus persons who called Turkic named "*bitigchi*" and "*Baskak*" or Persian "*darugachi*" Why the administration was divided two parts by Grand Mongol Khan? Scholars attempted to give answer the question with the primary sources that and analyzing the reasons of this replace. Major of scholars consider that the arbitrariness, imposing heavy taxes from the population by Cormaghan and his nomadic-military feudal did not send collected taxes to the Grand Mongol Khan's treasure caused the division of the civil and military administration.

The new civil viceroys who called *darugachi* or *bitigchi* in the Persian and Armenian sources who as usual was appointed from the Turkic origin and had to know uygur language and writing [5, p.412; 6].

Firstly, 1334 Jin Timur who was Karakitai origin was appointed to *baskak* Mazandaran and Khorasan by Ogedei Khan. [1, p.482]. However, the military activity of Jin Timur in Khorasan was not accepted by the Chormagan and caused conflict between each other. Eventually, the order of the Ogedei Khan Khorasan gave to Jin Timur and Chormagans territory reduced. After the events in 1235 Jin Timur dead and replaced to another viceroy Kurguz who also was Turkic origin.

According to Juvaini, Kurguz who lost his father since from early ages, after learnt to write and read Uyghur alphabet in accordance with talent was accepted Mengü Khan's palace as *bitikchi* and after some years sending to Batu Khan's palace. [1, 490-491]. Boyle point out that he was granted letters patent conferring upon him the civil administration of all the territories held by Chormagan in Western Asia. Returning to Khurasan at the end of 1239 he at once sent agents to 'Iraq-i Ajam, Arran and Azerbaijan to take over from the military commanders, whilst he established his own headquarters in Tus [17, p.337].

According to Juvaini the embassy staff, which was sent to Azerbaijan, managed by proficient Nizamaddin Shah to adjust the economic condition and

tried to balanced tax system [1, p.501]. The staff which was commanded by Nizamaddin Shah divided three main part of the region and Tiflis was selected center in the north, Ardabil in the South and Ganja in the West [3, p.490]. Nizamaddin Shah who began to energetic activity in the region and creating mint in Ardabil and minted coins use Tiflis. [3, p.491]. According to Judi Kolbas Nizameddin who was kateb of Kurguz, was able to stabilized and sent much more silver coins to Karakorum. [16, p.102-105, 109].

IV. Arghun Aqa as civil and military commander of Azerbaijan

Studying the issue of the administrative rule of the Azerbaijan, English-speaking scholars pay much more attention to the activity of Arghun Aka who was appointed after the death of Kurguz.

The main reasons are that Arghun Aka implemented the active political and economic policy in the occupied territories and created base for the İlkhanate Empire which future will created.

There are various thought about Arghun Aka's ethnic identity according to George Lane who dedicated paper to the life and activity of him. So that G.Lane cited that Arghun the son of Taiju who was commander (amir al umeru) of the Oirat Turkmen tribe which basis on Juvaini. However, author which reference to Rasidaddin's "Jami at Tawarikh" always noted that Arghun was sold to Jalair tribe by his family as a slave and he had come to Ogedei palace and learned Uyghur language and secretary here [9, p.460].

G. Lane also notes that Arghun Aka's first assignment was to Khurasan where he was sent to investigate charges against its governor, Korguz. He resolved the matter with the charges against Korguz dismissed as groundless and he was then retained as Korguz's colleague with the position of baskak or overseer. However, Korguz pointedly ignored him. About 1242 due to accusations against Korguz arising from his conduct before a tribunal, "the wives and sons of Chaghatai"? sent Arghun Aqa with the governor of Khurasan to the Ulugh-Ef (the "Great House" of the Chaghatai ordu) where he was condemned to death [9, p.460]. According to Juvaini, Toregene Khatun who ruled the Mongol Empire as regent her little son of Guyuk Khan had appointed to administration of the territories from Juihun to Fars, Georgia, Anatolian and Mosul to Argun Aka [1, p.507].

Tomas Allsen who attempt to substantiate occupation of a manager of Arghun on the basis of numismatic materials note that when Arghun Aka was in the South Caucasus he used the title "Uluk mangul ulus bek" and "The governor of Greet Mongol imperia which was found Ganja, Tabriz, Nakhcivan and Tiflis in 1244-1245 years. The numismatic find prove that in this time Azerbaijan was

governed by the civil viceroys in fact, the coinage belong to Arghun Aka [15, p. 176-177].

Although Toregene Khatun appointed to Arghun the governor of the Near and Middle East, she appointed in order supported him Sharafaddin Khwarazmi whose was more sophisticated and called as the title "Ulug Bitigchi". According to G.Lane Sharafaddin, who Juvaini described him greedy and crafty man and who should more correctly be referred to by his "true" name Sharr fi-Din (Evil in the Faith) get half of administration with Arghun Aka [9, p.461].

Jean Aubin refers to Sharaf al-Din as Batu's "eye" in Khurasan [14, p.15]. Juvaini noted Arghun Aka after demonstrated the Toregene khatuns's *yarlik* in the Khurasan which confirmation of his governor of the region began to advance to Azerbaijan in order to regulate the region where were devastated financial situation by Mongol nomadic-feudal aristocrats and noyas[1, p.507].

In the years, the Grand Mongol Khan invited Arghun Aka and the noyans and maliks of the region to Karakorum. This time Arghun set representative as *sahib divan* Juvaini and appointed Buka as baskak in his post Azerbaijan and went to Karakorum. When Amir Arghun Aka was in Tus heard that his ulug bitigchi Sharafaddin had dead. In Karakorum, Guyuk Khan who come to throne newly was accepted Arghun Aka. In the reception, Arghun Aka made a report to Grand Mongol Khan about the illegal activities and giving some decrees (*yarlik* and *paiza*) of person, who does not deserve. Guyuk Khan who approved Arghun's words and offers and had confirmed his govern of territories where he before ruled and give *gold paiza* and *yarlik* to him. In addition, Grand Khan appointed to ulug bitigchi Khoja Fakraddin in order to support of Arghun Aka [1, p.509; 9, p.465].

There were very interesting and important information, which Juvaini informed to us about some actions of the Mongol feudal-militaries in Azerbaijan when Arghun was in the Karakrum. Therefore, Juvaini point out that, when Arghun Aka advanced from Azerbaijan to Mongolia, Mengü Bolad who was appointed the baskak of the Tabriz by Chormagan Noyan and belong to the Mongol nayman tribe and with him, Kadak Noyan had a decree (*yarlik*) from Grand Khan as baskak and amir title. In addition, Kodak Noyan had got a decree (the *yarlik* with al - tamga) as tuman-i Tabriz and Azerbaijan in order to Nuraddin who was the son of the last Azerbaijan Atabak dynasty's ruler Atabak Khamush ibn Ozbek [1, p. 511].

We are able to result of Juvaini's information that although Azerbaijan Atabek state had declined but the effort of the dynasty of Atabeks was still effectively.

In this time Guyuk khan who there was disagreement between another main figure Batu Khan replaced Chormagan and Baiju with Eljigitai in Iran, South Caucasus and Anatolia. Hoping to preempt this particular intrigue Arghun Aka left for the qa'an's court accompanied by Juvaini, his father, Baha al-Din Juvaini, and Fakhr al-Din Bihishti, but the news of Guyuk's death and the arrival of Eljigitei and his army forestalled his plans. He was prevented from presenting his petition and refuting any accusations in person. At Eljigitai's command Arghun Aka began to organize the provisioning of the main army while Eljigitai took control of the western provinces. Juvaini refers to this chaotic period as particularly damaging for the economic and administrative health of the westerly regions. Nevertheless, 1249 Guyuk Khan was dead and Mengü Khan who came to throne Grand Mongol imperia with the support of Batu Khan.

After elected new Grand Mongol Khan in the kurultai Argun Aka had got a decree and in 1251 went to Karakorum with his close emirs. The same of Guyuk Khan's reception Argun Aka again give a report the corruption and the confusion of the noyanas in the region and to give offers stopping it. New Grand Khan Mengü had listened and noted that he was able to solve this problems to applied the *qopchur tax system* which effective method of collecting taxes of Sahib Yalavaj who governor main administrative apparatus of the Greet Mongol imperia

According to Juvaini Mengü Khan who after the determine guidelines on how to behave fairly with the subyected people to appointed Amir Argun Aka the all of the terrotories where he before governor and gave decree(yarlik) and tigrheded paiza to him [1, p.518].

Some of the interesting moment which attracted by English-language scholars is that the census and tax collection activity of Argun Aka after the conquered Iran, Georgia and Azerbaijan.

Goerge Lane who analized persian, georgian and armenian primary sources which in the mongol period and the census and tax policy of the Argun Aka who returned to the Iran by the decree of Grand Khan Mengü. According to G.Lane Arghun Aqa's name is most closely associated with the census of 1254 and the subsequent imposition of the *qobchur*, originally a pasture tax levied on nomads but later to become an all-purpose poll tax, which so upset the monk Grigor, as cited above. Kirakos also complained bitterly against the new tax and made a harsh personal attack on Arghun Aka, accusing him of blatant profiteering. Arghun Aka, like the census-takers with their Muslim Persian attendants, "profited greatly from the merchants and heaped up vast quantities of gold, silver, and precious stones." Kirako's account of the new regime was particularly

harsh and he did not fail to implicate his neighbours, the Muslims, for the sufferings of the Armenian.

However, author note other hand according to Juvaini and The Georgian History of Kartli contains a strangely sympathetic picture of the amir's tax assessment of the Caucasian people. Arghun Aka is portrayed as a just and honest tax adviser "a friend of impartiality, very truthful in his words, a profound thinker and clever advisor [9, p.468-470]. Although we could see the Juvain's text the harsh tax collection regime and census belong to before Argun's time and when Argun arriving in Tabriz 1254 he restored to order the affairs of that region which had been disturbed by the proximity of the great amirs such as Chormagan, Baichu and others, who regarded that territory as their own property. He protected the revenue and caused these people to withdraw their hands therefrom: he recovered from the grasp of their control all the inhabitants, noble and base, both such as had resorted to the protection of these men and such as had fled from their tyranny and oppression [1, s.507].

It was some of the interesting issue was the headquarter of the Arghun Aka where he ruled conquered territory was Azerbaijan. According to G.Lane who referenced to Juvaini the principal encampment area at this time prior to Hulegu's arrival in the region was the area southeast of the inaccessible and rugged Caucasian heights, in the plain of Mughan on the southern side of the Araxes River. The experiences of Mongol occupation of the peoples of the lower plains of Azerbaijan, Khurasan, Transoxiana, and even of the strategically more important Kurdish highland areas, would have been quite different from that experienced by the lords of Armenia and Georgia and their hard-pressed peasants. In these lands the Mongols had established concrete evidence of their intention to stay and settle and had established a closer working relationship with the region's population [9, p.471; 1, p.510].

V. Conclusion.

Thus, we get a result after analyzing of English-language works from initial invasion the Mongols the Azerbaijan especially Mugan plateau where very good geographical condition and the local Turkmen people near Mongol-Turkmen tribes were attracted to select center of administration and rule other conquered territories from here. According to scholars the first administrative military apparatus created by Chormagan Noyan who was sent by Grand Mongol Khan in order to conquer Iran, South Caucas and Anatolia. However, the corruption and harshness of the Mongol military commander which called noyan caused replaced them with civil viceroys who called bitigchi or darugachi. The one of the famous civil viceroys was Arghun Aka who was a Turk identity and ruler this territory until to coming Hulaku Khan who was sent to conquer in order Near ad

Middle East by his brother Mengü Khan. Even to coming Hulagu Khan and creating The Ilkhanate state in the region Argun Aqa founded economic basis of the Ilkhanate. After the creation of Ilkhanate state the territory of Azerbaijan again the center of the new state which the three of capital cities of Ilkhanate (Maraga, Tabriz, Sultaniyah) situated in the territory.

References:

1. Ala-ad-Ain Ata-Malik Juvaini. (1958). Genghis Khan: The history of World Conqueror. (translated by J.A.Bolye). London: Manchester University Press
2. Alizahdeh Abdulkarim. (2012). Social-economic and political history of Azerbaijan XIII –XIV century. Baku: Kafkas
3. Bayram Arif Köse.(2015). Moğol istilasının Güney Kafkasya şehirleri üzerinde idari ve iktisadi etkileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 8/41, pp.485-498
4. Boyle.J.A. (1975). *Some Additional notes on the Mongolian Names in the History of the Nation of the Archers*. Research in Altaic languages. Budapest.
5. Christopher P. (2004). Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. New York: Indiana University Press
6. Donald Ostrowski. (1998). The "tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 61/2, 262-277
7. Grigor of Akanc. (1949). The history of the nation of Archers by Grigor of Akanc. (Translate and edited by Blake.R.P. and Frye.R.N). HJAS. (12). pp. 269-399.
8. Grigor Aknerts'i's. (2003). History of the Nation of Archers. (Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian), New Jersey: Long Branch
9. George Lane. (1999) "Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat," Iranian Studies. 32/4, 459-482
10. Michael Biran. (2007). Chinggis Khan. Oxford: The Hebrew University of Jerusalem.
11. Rene Grosset. (1970). The Empire of the Steppes. A History of Central Asia,"(Translated from the French by Naomi Watford). New Jersey: RUTGERS UNIVERSITY PRESS
12. Thomas,T. Allsen. (2001). Culture and Conquest in Mongol Eurasia. London: Cambridge University Press

13. Timoty May. (2012). The Conquest and Rule of Transcaucasia; The era of Chormagan, Caucasus during the Mongol period, Reichert Verlag Wiesbaden
14. Jean Aubin. (1995). Emirs, Mongols et Viziers Persans dans les Remous de l'Acculturation, *Studia Iranica*. 15,
15. T. T. Allsen. (1987). *Mongol Imperialism: The Policies of the Great Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands*. Berkeley:
16. Kolbas Judith. *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London and New York,
17. J.A. Boyle. (1968). *Dynastic and Political History of the Il-Khans*” *Cambridge History of Iran Vol V: the Saljuq and Mongol Periods*. London: Cambridge University Press

UOT 93/94

BORÇALI SULTANLIĞININ TARİXİ COĞRAFİYASINDAN**Elmira Kazım qızı MƏMMƏDOVA***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universiteti
Dosent, tarix üzrə fəlsəfə doktoru**Suleymanova.elmira1954@mail.ru***XÜLASƏ**

Məqalədə XVII əsrdən XIX əsrədək Borçalının tarixi ərazisində (müasir Gürcüstan və Ermənistanın Lori vilayətində) mövcüd olan müsəlman feodal mülkü Borçalı sultanlığının inzibati-idarə sisteminin bir sıra toponim və etnonimləri tədqiq olunur. Borçalı (Marneuli), Qarayazı (Qardabani), Qaraçop (Saquareco) adlarının analizi bu ərazilərin türk-oğuz tayfalarına aid olması haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Açar sözlər: Odlar Yurdu, Borçalı, Qardabani, Qarayazı, Qaraçöp

РЕЗЮМЕ**ИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ БОРЧАЛИНСКОГО СУЛТАНСТВА**

В статье исследуются ряд топонимов и этнонимов административно-территориальной системы мусульманского феодального владения Борчалинского султанства, существовавшего на территории исторической области Борчалы (в нынешней Грузии и Лорийской области Армении) с до XVII до XIX веков. Анализ названий Борчалы (Марнеули), Гараязы (Гардабани), Гарачор (Сагареджо) позволяет установить принадлежность этих территорий тюркам-огузам.

Ключевые слова: Страна Огней, Борчалы, Гардабани, Гараязы, Гарачоп

ABSTRACT

THE HISTORI COQRAFİK OF BORCHALI SOLTANATE

Some toponyms and ethos belonging to historical administrative-territorial devision of feudal Borchali Soltanate (Modern Georgia and Lori province of Armenia) from XVII-to XIX centuries are explored in this article.

The analyses of the names Borchaly (Marneuli), Garayazı (Gadabany), Garachop (Sagaraco) give us proofs that they are of turkic-oghuz origin.

Keywords: Land of fire, Borchali, Gadabany, Garayazı, Garachop

Mülahizələrdən məlumdur ki, hər bir xalqın varlığı özünü adlarda, onların əlamət və xüsusiyyətlərində əks etdirilir. Və bu da bir həqiqətdir ki, “Azərbaycan” adlanan Ana vətənimiz – Odlar Yurdunun torpaqları yalnız Azərbaycan Respublikasının indiki sərhədləri hüduqlarında olmamışdır. Geniş əraziyə malik olmuş Azərbaycanın sahəsi hələ qədim zamanlardan XIX əsrin birinci rübünə qədər təxminən 421,6 min kv/km-dən ibarət idi. Buraya Cənubi Azərbaycanın 280 min kv, Azərbaycan Respublikasının 86,6 kv/km, Cənubi Dağıstanın 10 kv km, Ermənistan Respublikasının (Qərbi Azərbaycan) 29 kv km, Türkiyə Respublikasının Qars vilayəti 6 kv/km, Gürcüstan Respublikasının şimal-şərqində yerləşən 10 kv/km ərazilər daxil idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası müasir Şimali İranın, Azərbaycan, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Ermənistan Respublikasının və eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars vilayəti, Rusiya Federasiyasında – Dağıstanın cənub hissəsi (Dərbənd) və Gürcüstanın Dmanisi (Baçkeçid), Marneuli (Sarvan), Qardabani (Qarayazı) Bolnisi (Bulus, Ağcaqala), Tetri-Skaro (Ağbulaq), Saqareco (Qaraçöp), Zaqqa (Barmaqsız) rayonlarının ərazisi ilə əhatə olunurdu.

Şair Səməd Qaraçöpün dili ilə desək, “Vətənin qıraqda qalan yerləri” – Qars, Göycə-Zəngəzur, Dəmirqapı-Dərbənd, Qarayazı-Qaratəpə, Borçalı, Başkeçid, Bolus, Qaraçöp, Ağbulaq türk-oğuz mahalları da tarixən Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

Burada Vətən torpağımızın hər bir güşəsinə xalq tərəfdən ad qoyulmuşdur. Bu adlar da Vətən torpağının hər parçası kimi doğma və əzizdir. Ona görə ki, bu adlarda xalqın tarixi ünvanı həkk olunmuşdur. İlk növbədə burada ulu babalarımız əvvəlcə qəbilə, sonralar tayfa, tayfa ittifaqı, etnos kimi məlum olan adları bu və ya digər etnonimin yaranmasında öz xüsusiyyətlərinin əksini tapır, həmçinin həmin yerin təbii görünüşü və relyefi əcdadlarımızın öz dadı-duzu, şirinliyi ilə

zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan toponimlərdə daha geniş təsəvvür yaradır və oykonima çevrilir.

Bu torpaqlarda dədə-babadan Azərbaycan türkləri yaşayıb-yaratmışlar. Bu torpaqlarımızda oğuz igidlərinin hay-harayını, döyüşən qılınclarının sədalarını, axan suların şırıltısını, şahanə atların nal səslərini “Kitabi-Dədə Qoqud”un kaloriti, pak və tərəvətli sətirlərindən aydın eşidirik.

İkinci bir həqiqət odur ki, ölkəmizin ərazisində yaşayış yerinin, xalqların, millətlərin, qəbilələrin, qəbilə birliklərinin və etnik birliklərin və şəxs adlarından törəmiş coğrafi adlar bütövlükdə türk mənşəli sözləridir. Azərbaycan onomastikanın müxtəlif sahələrindən - toponim, etnonim, oykonim, antroponim və s. şəkildə işlənən bu xüsusi adlar ölkəmizin hər güşəsindən keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir.

Xalqımızın tarixinin qədimdən başlayaraq hər bir dövründə türk adları ilə bağlı xeyli ad layları aşkara çıxarılmışdır. Bu türk mənşəli adlar Azərbaycan onomastikasının əsas fondunu təşkil edir.

Türk mənşəli kaloriti ilə dolu dövrlərdən biri də XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud olmuş xanlıqlar dövrüdür. Bu dövrdə ölkənin siyasi quruluşunda mərkəzləşmiş monarxiya dövləti feodal-pərakəndə monarxiyalarla əvəz edilir. Həmin dövrdə Azərbaycanın tarixi ərazisində 20 xanlıq, 8 sultanlıq, 5 məliklik və Car-Balakən camaatları kimi iri, orta və xırda feodal dövlət qurumları yaranır. Bunlar: Bakı, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd, Quba, Salyan, Cavad, Lənkaran, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Qaradağ, Maku, Xoy, Sərab, Salmas, Urmiya, Ərdəbil xanlıqlardır, Ərəş, İlisu, Qəbələ, Qazax, Şəmşədil, Pəmbək, Şorəqel, Borçalı sultanlıqlardır, Xaçın, Vərəndə, Cöləbörd, Dizaq, Gülüstan məlikliklərdir, Car, Balakən, Muxax, Tala, Saxur, Kaxet, Çənək camaatlarıdır.

Bu dövlət qurumlarının hökmdarları xan, sultan, məlik titulları daşıyırdı və feodal nərdivanı çərçivəsində xan titulu yuxarıda durduğu üçün həmin XVIII əsrin ikinci dövr həm də xanlıq Azərbaycanı dövrü kimi adlanır.

Xanlıq Azərbaycanın siyasi quruluşunun tərkib hissəsi olan Borçalı sultanlığının ərazisini gürcü tədqiqatçıları əzəli, əbədi gürcü torpağı kimi qələmə verirlər. Bu da əsrlər boyu Azərbaycanla, sonralar isə Gürcüstanla taleyi sıx bağlı olan müddətin nəticəsidir.

Borçalı sultanlığının ərazisinə Gürcüstanın ərazisindəki inzibati vahidləri daxil idi: **Qardabani** – tarixi adı Qaratəpə, Qarayazı, **Saqareco** – tarixi adı Qaraçöp, Qaraca yurdu, **Marneuli** – tarixi adı Sarvan, Borçalı, Tetri Skaro – tarixi adı Ağbulaq, **Bolnisi** – tarixi adı Bolus, Kəpənəkçi, **Dmanisi** – tarixi adı Başkeçid. Ermənistanın ərazisindəki inzibati vahidlərindən isə **Stepanavan** –

tarixi adı Calaloğlu, **Noyeberyan** – tarixi adı Barana, **Kalinino** – tarixi adı Taşır, **Spitak** – tarixi adı Hamamlı, **Amasiya** – tarixi adı Ağbaba daxil idi.

Borçalı sultanlığı yaranana qədər onun ərazisi el, oba, mahal, bölgə və s. anlayışlarda işlənirdi və türklərin tarixən burada cəm şəkildə məskun olduğu halda bütün mənbələrdə (istər folklor, istərsə də yazı) onun varlığı Azərbaycanın tarixi ərazisinin ayrılmaz hissəsi kimi göstərilir.

Borçalı sultanlığı 1604-cü ildə səfəvi I şah Abbasın fərmanı əsasında yarandı. Həmin fərman ilə qarapapaq tayfasının başçısı Hüseyn xanın tabeliyinə verilir. Uzun müddət XVII – XVIII əsrlərdə Səfəvi imperiyasının tərkibində Gəncə bəylərbəyliyi ərazi-inzibati bölgüsü kimi Ziyad oğulların tabeliyində olmuşdur. Lakin 1736-cı ildə Nadir xan Əfşarın hakimiyyətə gəlməsinə etiraz edən Ziyad oğlu Qacarlar şah elan olunandan sonra cəzalandırıldı. Nadir şahın fərmanı ilə Borçalı sultanlığı Ziyad oğlu Qacarların tabeliyindən alındı və şahın valisi olan Kartli-Kaxeti çarı Teymurazın tabeliyinə verildi. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın sui-qəsdlə öldürülməsi nəticəsində yaranmış yarımüstəqil feodal dövlətlərdən biri də Borçalı sultanlığı (1747-1801) idi. Yarandığı zaman Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları kimi Borçalı sultanlığı da Gəncə xanlığının tərkibinə daxil oldu. Bu zaman Gəncə hakimi Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacar (1747-1756) idi. 1752-ci ildə Şəki hakimi Hacı Çələbi xan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları və Gəncə xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Həmin vaxt Borçalı sultanlığının hökmdarı Hüseyn xanın oğlu Musaqulu xan (1752—1755) idi. 1755-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölməsi ilə təkrar Gəncə xanlığının təbəçiliyinə keçən Borçalı sultanlığı Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın (1756-1778) hakimiyyəti zamanı Gəncə xanlığının tərkibində qalmışdır. Lakin Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın arasında ziddiyyətli narazılığa səbəb olan ərazi idi. 1765-ci ildə II İrakli Borçalını müvəqqəti olaraq özünə təbə etdi. Buna qarapapaqlılar ciddi etirazını bildirdilər və ona görə II İrakli Borçalını samouraviyə çevirmişdir. Buna baxmayaraq Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacar Borçalıya yürüş edib ərazini öz tabeliyinə qaytara bilmişdi. Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın ölümü ilə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları Kartli-Kaxeti çarı II İrakli tərəfindən yenidən işğal olundu. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə yürüşündə iştirak edən Cavad xan Ziyadoğlu-Qacar Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını Gəncə xanlığının tabeliyinə qaytardı.

Borçalı sultanlığının Gürcüstanın tabeliyinə keçməsi Rusiya İmperiyasının işğalları ilə bağlıdır. 30 yanvar 1801-ci ildə Rusiya İmperiyasının himayəsinə girən Kartli-Kaxeti çarı XII David rus ordusunun köməyi ilə Borçalı, Qazax, Şəmşəddil sultanlıqlarını işğal etdi. 1802-ci ildə Rusiya İmperatoru I Aleksandrın əmri ilə Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv olundu. Onun ərazisində 5 qəzanı (уезд) əhatə

edən Gürcü quberniyası təşkil edildi. Həmçinin yeni işğal edilmiş Borçalı, Qazax, Şəmşəddil üç sultanlıqlar da ləğv edilmiş və onların yerində üç tatar distansiyası yaradılaraq mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcü quberniyasının tərkibinə verilməmişdi. 10 aprel 1840-cı ildə Gürcüstan quberniyası ləğv edildi, onun yerində Gürcüstan-İmeretiya quberniyası yaradıldı. Bu zaman Borçalı distansiyası da ləğv edilərək yenidən sultanlıq kimi Tiflis qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir. 14 dekabr 1846-cı ildə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası ləğv edilərək onun ərazisinin bir hissəsində Kutais quberniyası, digər hissəsində isə Tiflis quberniyası yaradıldı. Borçalı sultanlığının ərazisi 1880-ci ilədək Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasının tərkibində qalmışdır. Həmin ildə Borçalı sultanlığı ləğv olundu və əvəzində Borçalı qəzası yaradılmışdır. Qəza Lori, Borçalı, Trialeti və Yekaterinenfeld nahiyyələrindən ibarət idi.

Bəs **“Borçalı”** toponimi necə yaranmışdır? Bu sualın cavabını, əlbəttə, sözün özündə, ifadə etdiyi mənada axtarmaq lazımdır. **“Borçalı”** termini həm toponim, həm də etnonim formasında işlənir. **“Borçalı”** toponimi hələ miladdan II-IV əsrlərdə əvvəl əsrlərdə və bizim eramızın ikinci yüzilliyində Cənub Qafqazda yaşayan türk tayfalarından birinin “Barsillərin” adı ilə bağlıdır. Ərəb müəllifləri Borçalını “Borüçölü”, gürcü mənbələri “Qurdis xevi”- yəni “Qurd çalası”, pəhləvi mənbələri isə bölgəni “Qordman” – yəni “Qurd adamların yurdu” adlandırırlar. Bəzi mənbələrdə “Qordman” və “Qardaban” terminlərin eyni olduğu qeyd edilir.

“Qardaban” toponimi “qard” və “aban” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin birinci komponenti qədim türk dilində “qurd” mənasında işlənən sözdən götürülmüşdür. Bu da təsadüfi deyil. Birincisi, qurd qədim zamanlarda türkdilli xalqların totemi olmuşdur. İkincisi, qədim türklər hələ köçəri həyat keçirdiyi zamanlarda çox döyüşkən və cəsur tayfalar olmuşlar. Bu onların adlarında da əks olunmuşdur. Heç təsadüfi deyil ki, hələ “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında “Qurd üzü mübarəkdir” kimi ifadələr öz əksini tapmışdı. İndi də xalqımız arasında “Qurd oğlu qurd olar”, “Qurddan olan kəsəyən olar” kimi yığcam və dərin məzmunlu atalar sözləri vardır. Güman ki, elə həmin atalar sözləri də öz başlanğıcını və özülünü qurdlar tayfasının adından almışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, “Qardaban” toponiminin birinci komponenti “qurd” sözü əsasında formalaşmışdır. Tarix “qurd” sözü əsasında düzəldilmiş yer, şəhər, kənd adlarının olduğunu da təsdiq edir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasında Qirdman / Giridman çayı və eyni adlı şəhər / 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri – müfəssəli - əyaləti- Tiflis” də Təklə olmağının Qurdlar kəndinin adı da qeyd edilmişdir. Həmin kəndin adı hazırda təhrif olunmuş şəkildə - Kürdlər kimi işlənir. Bakı kəndlərinin biri də təhrif olunmuş həmin adı daşıyır – Kürdəxanı. Bolnisi rayonun da Bolus – Kəpənəkçi yaxınlığında Qurdlar, Darvaz kən-

dinin yaxınlığında “Qurd oğlunun qoruğu” adlı toponimlər indi də vardır. “Qardaban” toponimin ikinci komponenti isə “aban” qədim türk dilində isə “ev”, “yaşayışın yeri” mənasında işlənən “ab”, “oba” sözü ilə bağlıdır. Müxtəlif türk dialektlərində bu söz “iy”, “ey”, “ev”, “oba”, “yuva” və s. sözlər kimi işlənir. Məsələn, qədim zamanlarda “oba” sözü Anadolu və Balkan yarımadasında geniş şəkildə işlədilir. Urartu yazılarında Azərbaycanın ərazisindəki ilk quldar dövlətinin adı “Mannani- ebani” kimi işlənir. “Ebani” burada “ölkə” mənasını daşıyır. Deməli “Qardabani”, toponiminin ümumi mənası “Qurdlar obası”, “Qurdlar ölkəsi” deməkdir. Qardabani ərazisində indiyədək türksoylu etnosların kompakt şəkildə yaşamasını nəzərə alsaq, fikrimiz daha aydın təsdiq olunur.

“Qardabani” toponimin başqa bir geniş işlənən mənası da var. Bu toponimin birinci komponenti “qar”, ikinci komponenti isə “daban” mənasında da türk dilində işlənən sözlərdən götürülmüşdür. Bu da təsadüfi deyil. Həmin yerin təbii görünüşü və relyefi dağətəyidir və “Qardabani” sözünün bu mənada işlənilməsinə imkan verir.

“Qardabani” nin başqa bir geniş işlənən toponimik adı “Qarayazı”dır. “Qarayazı” sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər olduqca maraqlıdır. Borçalının tərkibində eyni bir tarixi taleyi olan “Qarayazının” yerli əhalisi də türksoylu tayfalar olub və “Qarayazı” adı burada yaşayan qarayazılılar türkdilli tayfalarla əlaqədar olaraq yaranmışdır. Toponimikada “Qarayazı” sözü daha çox “Böyük çöl”, “Böyük düzənlik” mənasında işləndiyi göstərilir. Qarayazılılar – böyük çöllü türk tayfaları Türkiyədə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yayılmış və öz qədim adlarını daşımışlar. Kür qırağı meşəliklər də Qarayazı meşəsi adlandırılır.

Qədim türk tayfalarından qarayazılar yeganə tayfadır ki, bu adı özlərində saxlamışlar və öz adlarını, yəni böyük çöllü olduqlarını indiki əraziyə oturaq həyat keçirdikləri geniş bir coğrafi əraziyə vermişlər. “Qarayazı” adlı yaşayış məskənləri Azərbaycanın Qazax və Göyçay rayonlarında da var. Türkiyə Respublikasının Qarsa yaxın ərazisində Qarayazı bəlgəsi adlı yaşayış məntəqəsi indi də mövcüddür.

“Qarayazı” sözünün digər maraqlı versiyası məşhur Roma sərkərdəsi Qney Pompey ilə də bağlı olduğu bildirilir. Qney Pompey e.ə. 66-cı ildə İberiyadan keçib Albaniya sərhədlərinə daxil olur və Kür çayı sahillərində bataqlıq və meşə ilə əhatə olunmuş bir ərazi ilə qarşılaşır. Burada qoşunlarının tələfat verdiyini gören Pompey sahildə böyük bir daş üzərində bu sözləri yazır: “Keçilməz bataqlığı və qoşunlarımla tələfat verdiyini nəzərə alıb, istiqamətimi dəyişməyə məcbur oluram”. Sonralar bu daş ətrafında məskunlaşanlar özlərini qarayazılılar, yəni qara yazısı olan daş ətrafında yaşayanlar adlandırmışlar.

Gürcü mənbələrində “Qarayazı” sözü “Karaia” ilə eyniləşdirilmişdir. XVIII əsrdə yaşamış şahzadə Vaxuşi «Gürcüstanın coğrafiyası» əsərində yazır: «Naqəbinin (indiki Rustavi şəhəri ərazisi yaxınlığında yaşayış məntəqəsi) şərq və cənub tərəfləri böyük çöllükdür – Karaia adlandırılır (hazırda bura Qarayazı çölləridir). «Karaia» gürcü dilində «gürcü yeri», «otlaq» mənalarda işlənir». Onun fikrincə bu yerlər gürcü çarlarının ov yerləri olmuşdur. Gürcü çarı XII Qeorqinin oğlu İohan Baqratının «Karti-Kaxetinin təsviri» əsərində də “Qarayazı” «Karaia» kimi işlənib.

1932-1947-ci ilədək Qarayazı Gürcüstanın inzibati rayon statusu kimi öz adını saxlamışdır. 1947-ci ildən indiyədək “Qardabani” adlandırılır. Əyər “Qarayazı” həqiqətən gürcü sözüdürsə, onda bəs nə üçün gürcülər özləri 1947-ci ildə “öz sözlərini” tarix səhnəsindən çıxartmalı oldular?

“Karaia”nın gürcü olmasına bir söz deyər bilmərik, ancaq bu sözün “Qarayazı”ya dəxli yoxdur və yaxud olsa-olsa “Qarayazı”nın gürcüləşdirilmiş formasından başqa bir şey deyil.

Borçalı sultanlığının tərkibində Qaraçöp yurdu (indiki Saqareco rayonu) da olub. Qaraçöp icması geniş əraziyə malik olan yurdlardan olub. Onun ərazisinə 8 kənd aiddir: Düz-Əyrəm (Ayrım), Qazlar, Qarabağlı, Keşəli, Ləmbəli, Paldı (Baldoy-Baldöy), Tüllər, Yor-Muğanlı.

Qaraçöp oykonimi türk dillərində «qara camaat» mənasında işlənən «qara» sözü ilə «çöp» tayfa adı əsasında yaranıb. Mənbələrdə bu tayfanın eramızın ilk əsrlərində Qafqazın bu üzündə - Güney Qafqazda məskunlaşdığı qeyd olunub. Xalq arasında Qaraçöpü Yor Muğanlı da adlandırırlar. Bu da həmin kəndlərdə Muğanlı elinə məxsus əhalinin məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Qaraçöp oykonimin nəsil-tayfa adı əsasında yarandığı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında xəbər verir. Dastandakı Qaraca Çoban həmin nəslə yada salır. «Qaraca yurdu» gürcü dilində «Saquareco» kimi tərcümə olunub və gürcü mənbələrində bu toponimi XIV əsrin sonuncu onilliyində qeyd olunub «Saquareco» oykoniminin əsasında Azərbaycan dilinə məxsus olan «Qaraca» şəxs adı, gürcü dilində isə «məkan, yer» mənasını bildirən «sa» ön şəkilçisi durur. Gürcü mənbələrə görə, «Qaraca yurdu» toponimi Gürcüstan ərazisində «Didi Turkoba» (Böyük Türklük) dövründə yaranan toponimlərdən biridir. **Saquareco** toponimi indi həm rayon-inzibati ərazinin, həm də rayon mərkəzinin – şəhərin adını bildirir.

Göründüyü kimi, tarixi faktları və həqiqətləri heç vaxt inkar etmək olmaz. Xalqımızın qədim zamanlardan yaşadığı Borçalı guşəsi sadəcə yer adı olmayıb. Borçalı - ana dilimizin tarixinin bütün sahələri ilə əlaqədar olan, qədim məlumatların müəyyən hissəsini bizə catdıran, zənqin türk genetik məhsulu olan möhtəşəm bir abidədir. Azərbaycanın tarixi ərazisinin tərkib hissəsi kimi Borçalı,

qoynunda göz açdıqları, havasını udduqları, suyundan içdikləri türk əcdadlarımızın yadigarıdır. Borçalının tarixi və taleyi xalqımızın və dilimizin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsində əcdadlarımızın abidəsidir. Məhz buna görə də onun tarixi taleyi və müasir problemləri bizi daim düşündürməlidir. Ərazimizi, soyumuzu unutmayaq ki, unudulmayaq.

Ədəbiyyat:

1. Tamar Koridze. Musa-Kulikhan //Musakhan // Caucasus in georgian sources: Foreign States, Tribes, Historical Figures. Encyclopedical Dictionary. Tbilisi: Favorite, 2012. С. 331. ISBN 978-9941-0-3946-1.
2. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Пётр Григорьевич Бутков. Часть первая. Санкт-Петербург, 1869 год.
3. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Исторический очерк. Составитель делопроизводитель канцелярии Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Линден В. Тифлис. Издание Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе. 1917 год: Оглавление >Глава II. Мусульманские районы Закавказья, входящие в состав Эриванской, Елисаветпольской, Бакинской и отчасти Тифлисской губерний, стр. 23-24
4. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказского. Том I. Напечатан под редакцией, представителя комиссии ст.сов. Адольфа Петровича Берже. Тифлис. Типография Главного Управления Наместника Кавказского. 1866 год. Оглавление: Часть вторая: XII. Закавказские Мусульманские владения: IV. Памбак. 805. Письмо генерал-майора Лазарева к генерал-лейтенанту Кноррингу, от 5-го августа 1801 года., стр. 601
5. Borçalı. Dünən, bu gün və sabah.Bakı, Adiloğlu, 2010
6. Ömərli Vahid. Qarayazı.Bakı, Çaşioğlu, 2001

UOT 93/94

**XX ƏSRİN 50-90- CI İLLƏRİNDƏ ŞƏKİ TEATRININ ŞƏKİDƏ
ƏDƏBİ - MƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ****Kamil Fikirət oğlu ADIŞİRİNOV***AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
kamil.adisirinov@mail.ru***XÜLASƏ**

Məqalədə qədim və zəngin ənələrə malik Azərbaycan, rus, tatar, macar və türk xalqları arasında olan ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında Şəki Teatrının rolundan geniş məsələyə danışılır. Tədqiqatçı əsas obyekt kimi XX əsirin 50-90-cı illərində Azərbaycan Teatrının əhəmiyyətli tərkib hissələrindən olan Şəki Teatrının Moskva, Daşkənd, İstanbul şəhərlərinə qastrol səfərlərini götürərək, bu sahədə olan müvəffəqiyyət və çətinlikləri təhlilə cəlb edir. Həmçinin müəllifin təhlillərində Şəki Teatrının inkişafına dövlət qayğısının gücləndirilməsi, teatrın professional göstəriciləri, repertuara çıxarılan əsərlərdə mənəvi tərbiyə, ailə münasibətləri, vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliği sahəsindəki rolu müəllifin əsas məqsədləri kimi diqqətə çatdırılır. Məqalənin məzmununda müəllif həmçinin müxtəlif illərdə teatrın baş rejissoru və direktoru işləmiş Məmmədkəbir Hacıoğlunun, Hüseynağa Atakişiyevin, Cahangir Novruzovun, Nazim Bilalovun və Mirbala Səlimlinin rus, tatar, türk və digər xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına istiqamətlənmiş fəaliyyətlərini qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır. Məqalənin elmiliyini təmin edən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri görkəmli rus və Azərbaycan teatrşünaslarının qələmində Şəki Teatrının fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi ilə bağlı qiymətli fikirlərin səsləndirilməsidir.

Məqalədə Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsi və dünyaya integrasiyasında Şəki Teatrının oynadığı əvəzsiz rol – tatar, türk və başqa xalqlar arasında Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği, xüsusilə Rusiya ilə Azərbaycan arasında ədəbi-mədəni münasibətlərin inkişafı geniş məsələyə diqqətə çatdırılır. Məqalədə müəllif həmçinin XX əsrin sonlarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda Şəki Teatrının fəaliyyətində yaranan geriləmələr, teatrın fəaliyyətinin və ölkənin mədəni inkişafının tənzimlənməsi məqsədi ilə ölkə rəhbəri İlham Əliyevin həyata keçirdiyi mədəniyyət siyasəti məsələlərindən də geniş şəkildə söhbət açılır.

Lazımı nəticələrin əldə olunması üçün elmi təhlil prosesində müqayisə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: teatr, truppə, səhnə əsəri, dramaturgiya, xalq teatrı, əməkdar artist, qastrol, aktyor.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ШЕКИНСКОГО ТЕАТРА НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ В ШЕКИ В 50-90-Х ГГ. XX ВЕКА

В статье в широком масштабе рассказывается о литературно – культурных взаимоотношениях между азербайджанскими, русскими, татарскими, венгерскими и тюркскими народами на фоне Шекинского театра, имеющий древне - исторические литературные культурные традиции. Привлекая к анализу пути развития Шекинского театра, являющая основной частью Азербайджанского театра в 50-90 годы XX века, совместно с трудностями существующими в этой области, автор превращает в основной объект исследования гастроль Шекинского театра в города Москва, Ташкент, Стамбул. Усиление государственной заботы в развитии Шекинского театра, профессиональные показатели, пропагандирование духовного воспитания, семейных отношений, духовно-нравственных ценностей, воспитание патриотизма и другие темы занимающие ведущее место в репертуаре театра являются основными задачами анализа автора. В содержании статьи, автор полноценно преподносит целенаправленные действия в литературно -культурные связи между русскими, татарскими, тюркскими и другими народами, проводимыми директорами и режиссерами Шекинского театра, которыми возглавляли: Мамедкабир Гаджиоглы, Гусейнага Атакишиев, Джахангир Новрузов, Назим Билалов, Мирбала Салимли в разные годы. Одним из критериев для обеспечения научности в ходе исследований репертуара Шекинского театра является представление фактов объективно-положительного оценивания, вышедших из пера знаменитых русских и азербайджанских театроведов.

В статье роль Шекинского театра, оказывающая значительное действие на развитие Азербайджанской культуры и в мировой интеграции Азербайджанской культуры, и литературы, являющей ведущим ответвлением среди татарских, тюркских и других народов, развитию литературно-культурных отношений между Россией представляется в очень широком масштабе. А также автор представляет продвижения и отставания Шекинского

театра, связанные с общественно-политическими процессами, проходящими в конце XX века и заслуги руководителя Ильхам Алиева на фоне культурных созидательных работ ведущих в Шеки для возрождения театра.

Для получения значительного результата были использованы такие методы как сравнение и анализ в процессе научного анализа.

Ключевая слова: театр, труппа, сценическое произведения, драматургия, народный театр, заслуженный артист, гастролы, актер.

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF THE SHEKI THEATRE IN THE FORMATION OF THE LITERARY-CULTURAL ENVIRONMENT IN SHEKI IN THE 50-90S OF THE XX CENTURY

The article discusses the role of the Sheki Theater in the development of literary and cultural ties among the Azerbaijani, Russian, Tatar, Hungarian and Turkish peoples who have ancient and rich traditions. The researcher has taken the tours of the Sheki Theatre, which is one of the administrative parts of the Azerbaijan Theater in the 50s and 90s of the XX century, to Moscow, Tashkent and Istanbul as a main object and analyzed the achievements and failures in this area. The author's analysis also focuses on strengthening the state's care for the development of the Sheki Theater, the theater's professional performance, and the role of the plays on repertoire in the promotion of moral education, family relations, and patriotic education. The author also highlights the activities of Mammadkabir Hajioglu, Huseynaga Atakishiyev, Jahangir Novruzov, Nazim Bilalov and Mirbala Salimli, who worked as directors of the theater in different years, which was aimed at the development of literary and cultural relations between Russian, Tatar, Turkish and other peoples.

One of the most important qualities that ensure the scientific nature of the article is the mentioning of valuable opinions about the high appreciation of the activities of the Sheki Theater by prominent Russian and Azerbaijani theater critics. The article also highlights the role of the Sheki Theater in the development of Azerbaijani culture and literature and its integration into the world and in the promotion of Azerbaijani culture among Tatars, Turks and other peoples, especially the development of literary and cultural relations between Russia and Azerbaijan. The article also discusses the decline in the performance of the Sheki Theater caused by socio-political events of the late twentieth century, and the cultural policy pursued by President Ilham Aliyev to regulate the activities of the theater and the country's cultural development.

Comparison and analysis methods have been used in the scientific analysis process to obtain the required results.

Key words: a theater, a troupe, a play, a drama, a folk theater, an honored artist, a tour, an actor.

XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında Şəki teatrı fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra 50-60-cı illərdə Şəkidə xalq teatrı ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu illərdə teatrın aktyor truppası sırasında M.Hacıoğlu, B.Ələsgərova kimi təcrübəli səhnə ustaları ilə yanaşı, Zəhid Mustafayev, Y. Məmmədov, Azərbaycan İncəsənət İnstitutunun məzunu N.Bilalov və digər istedadlı gənclər də çalışırdı. Teatrın direktoru M.Hacıoğlunun yorulmaz əməyi sayəsində ümumrespublika və yerli dramaturqların aktual mövzulu əsərləri səhnəyə çıxarılırdı. 1959-65-ci illər arasında onun Məmmədkəbir Hacıoğlunun rejissorluğu ilə teatrda S.S.Axundovun “Məhəbbət nişanəsi”, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, M.S.Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin”, C.Cabbarlının “Aydın”, Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun”, “Əsli və Kərəm”, B.Vahabzadənin “Vicdan”, yerli (şəkili) yazıçılardan Lütfuli Həsənovla Hüseyn Rəsulovun birlikdə yazdıqları “Bağışla məni, əzizim”, A.Məmmədovun “Həmyerlilər” və s. başqa əsərlər müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

1965-ci ildə Məmmədkəbir Hacıoğlu rayon mədəniyyət evinin direktoru vəzifəsinə irəli çəkilsə də, aktyor peşəsinə olan məhəbbəti onu əvvəlki doğma peşəsinə qaytarır. İstedadlı rejissor doğma kollektivlə əl-ələ verib teatrın repertuarını yeni əsərlərlə zənginləşdirir. 1967-68-ci illərdə Teatrın səhnəsində S.Vurğunun “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, Ü.Hacıbəyovun “Ər və arvad”, Süleyman Ələsgərovun “Əcəb işə düşdük”, “Ulduz” əsərləri tamaşaya qoyulur. Nuxa Xalq Teatrı 50-60-cı illərdə tez-tez qonşu rayonlarda da qastrol səfərlərində olur. Teatrın aktyorları Kirovabad, Zaqatala, Qutqaşen, Balakən, Vartaşen (indiki Oğuz), Ağdaş rayonlarında, Gürcüstanın Siqnax, Laqodexi, Gürcüani rayonlarının əməkçiləri qarşısında bir neçə dəfə çıxış etmiş, tamaşalar hər yerdə böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Tədqiq olunan dövrdə Nuxa Xalq Teatrı təkcə şəhərdə mədəni mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamamış, həmçinin xeyriyyəçilik məqsədi güdmüşdür. Şəkinin görkəmli ziyalılarından olmuş həkim-yazıçı Lütfuli Həsənovun “Səhnəyə həsr olunmuş həyat” adlı yazısından bu münasibətlə oxuyuruq: “...Burada Hacıoğlunun köhnə həmkarlarından birinin danışdığı hadisəni xatırlamadan keçmək olmaz: - Yaxşı xatirimdə deyil, deyəsən, iyirminci illərin əvvəlləri idi. Biz öz teatr truppamızla Qutqaşen rayonunun Qum kəndinə getmişdik. Ertəsi gün tamaşa verəcəkdik. Axşam Hacıoğlu yanıma gəldi. Qanı qara idi. So-

ruşdum ki, nə olub? Dedi: “Uşaq evinə getmişdim. Heç xoşuma gəlmədi. Uşaqların paltarları yoxdur. Cır-cındırda gəzlirlər.

...Qum kəndində Hacıoğlunun təşəbbüsü ilə üç tamaşa verdik, yığılan pula isə Hacıoğlu paltar alıb on üç uşağa geydirdi. Belə xeyirxah işləri biz Hacıoğlunda çox görmüşük” [4].

Nuxa Xalq Teatrının rəhbərliyi öz işini paytaxtın nüfuzlu teatr truppaları ilə əlaqəli qurmuşdu. 1961-ci ilin iyun ayının 20-də Nuxa teatrsevərlərinin dəvəti ilə Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının Şəkiyə qastrol səfəri bu fikrin bariz nümunəsidir. Səfər zamanı Sabit Rəhmanın “Əliqulu evlənir” komediyasının tamaşası tamaşaçılara xoş əhvali-ruhiyyə bəxş etmişdir.

70-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənətində güclü canlanma hiss olundu. 1975-ci ilin aprel ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Şəkidə Dram Teatrı açmaq barədə qərar qəbul etdi. Şəkidə yenidən Dövlət Teatrının açılmasını respublikanın və Şəkinin mədəni həyatında əlamətdar hadisə olduğu teatr tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirildi: “...1975-ci ildə Şəkidə yenidən dövlət teatrının yaranması respublikamızın mədəni həyatında əlamətdar hadisə oldu. Bu, yalnız dövlət teatrlarının sayca artımında deyil, həm də həyatımızın ümumi inkişafı ilə əlaqədar, insanların daimi yüksələn ideya, bədii-estetik tələblərinin ödənilməsi baxımından da əhəmiyyətli oldu” [7, s. 536-537].

1975-ci ildə M.Əliyev adına İncəsənət İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirmiş 3 nəfər məzun işləmək üçün Şəkiyə göndərildi. Xüsusilə, istedadlı aktyor və rejissor Vaqif Abbasovun teatrın inkişafında böyük xidmətləri oldu. Məhz onun şəhər rəhbərliyinə təklifləri sayəsində teatrın maddi-texniki bazası yaxşılaşdırıldı. 1972-ci ildə Şəkinin ipəkçi əməkçilərinin mədəni istirahəti üçün inşa olunmuş bina 1975-ci ildə Şəki Dövlət Dram Teatrının binasına çevrildi. Şəki Dövlət Dram Teatrına həmin ildə görkəmli dramaturq Sabit Rəhmanın adı verildi. V.Abbasovun tələbkərliliyi və Şəki şəhər Partiya Komitəsinin rəhbəri S. Murtuzayevin mədəni yüksəlişə qayğısı nəticəsində aktyorların mənzil şəraiti yaxşılaşdırıldı və təzə tikilən binada onlara mənzil verildi. Yeni yaranan teatrın direktoru Nazim Bilalov idi.

Şəki teatrının ilk tamaşası S.Vurğunun eyniadlı poeması əsasında İsgəndər Coşğunun səhnələşdirdiyi “Komsomol” poeması olmuşdur. Tamaşa Vaqif Abbasovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun məzunları tərəfindən hazırlanmışdı.

Görkəmli ədəbiyyatşünaslar, teatr xadimləri, sənətçilər V.Abbasovun bir rejissor kimi sənətini yüksək qiymətləndirərək onun Şəki teatrının inkişaf tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Professor İlham Rəhimli onun Şəki-

dəki xidmətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, “Şəki teatrı yaranması ilə bütün respublikaya səs saldı. Sorağı beynəlxalq festivallardan gəldi. Bu teatrda Vaqifin quruluşunda “Adamın adamı” (Anar), “Nişanlı qız” (Sabit Rəhman), “İmzalar içində” (Nəriman Həsənzadə) tamaşalarına baxdım. Onun bütün quruluşlarında təzə-tərlik, tərəvət, coşğun səhnə dinamikası, canlı həyat vardır” [5, s.128].

Ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Axtarış yollarında” adlı məqaləsində bu tamaşalara münasibətini aşağıdakı kimi bildirmişdir: “Şəki teatrının ifasında gördüyümüz tamaşaların quruluşçu rejissorları (Vaqif Abbasov, Hüseynağa Atakişiyev) tamaşaya qoyduqları əsərləri səhnədə düzgün mənalandırmışlar. Onlar quruluşçu rəssam Qüdrət Məmmədov və bəstəkar Emin Sabitoğlu ilə əl-ələ verib tamaşaçını düşündürən və həyəcanlandıran tamaşalar yarada bilmişlər” [11].

70-ci illərdə teatrın repertuarı zəngin olmuş, qısa müddət ərzində 50-dən artıq tamaşa göstərilmişdi. 70-ci illərin sonlarında insanın cəmiyyət və ailə qarşısında mənəvi borcu məsələsi dövrün aktual probleminə çevrilmiş, bu problemin işlənməsi, sənətdə təzahür formaları ədəbiyyat və incəsənət adamlarını düşündürürdü.

1979-cu ildə teatrın kollektivi II Ümumittifaq macar dramaturgiyası festivalında Macar şairi və dramaturqu Şandar Petefinin “Pələng və Kaftar” əsərinin tamaşası ilə çıxış etmiş və festivalda qalib gələrək SSRİ və Macarıstan Xalq Respublikası Mədəniyyət Nazirliklərinin 5 diplomuna layiq görülmüşdür. 1979-cu il “Beynəlxalq uşaq ili” ilə əlaqədar C.Mixalkovun “Bahalı oğlan” əsərinin tamaşasının səhnə taleyi də 1979-cu ilin teatr uğurları sırasına daxil edilmişdir. Sabit Rəhmanın “Yalan” və yerli dramaturq Məmmədiyyə Yusifzadənin “Artıq tamah” tamaşaları da ilin maraqlı səhnə əsərlərindən olmuşdur.

1979-cu ildə teatr öz tərkibini peşəkar rejissor dəsti-xəttinə malik kadrlarla zənginləşdirmiş, Cahangir Novruzov və Ədalət Ziyadxanov kimi rejissorlar teatrda çalışmağa başlamışlar.

Son illərdə Azərbaycanın peşəkar teatr tarixinə dair yazılmış ən sanballı nəşr olan görkəmli alim İ.Kərimovun “Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri” adlı kitabında Şəkidə peşəkar teatrın 70-80-cı illər inkişaf mərhələsinə də lazımi yer verilmişdir. Alim Şəki teatrının inkişaf dinamikasını səciyyələndirərək yazır: “Respublikamızın əməkdar incəsənət xadimi, tanınmış rejissor Hüseynağa Atakişiyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının hazırladığı bir sıra tamaşalar milli teatr mədəniyyətimizin inkişaf cığırında özünü göstərə bilmişdi [7, s. 539].

1980-cı illərdə teatrın müvəffəqiyyətlər seriyası daha da artmışdı. Yaradıcı kollektiv təkcə Şəkinin deyil, Bakı və Moskva tamaşaçılarının dəfələrlə qonağı

olmuş, repertuarını klassik və müasir Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. Teatrın Bakı qastrol səfərində birinci nümayiş etdirdiyi tamaşa görkəmli dramaturq S.Rəhmanın “Aşnalar” əsəri oldu. Bu barədə teatrşünas Mahmud Allahverdiyev geniş məlumat verərək yazırdı: “1981-ci il sentyabr ayının 7-dən Şəki teatrının Bakıda müvəffəqiyyətlə göstərdiyi qastrol tamaşalarının müasirlik pafosu, onun böyük axtarışlar və nailiyyətlər yolunda olduğunu göstərdi. Teatrın aktyorları tamaşanın satirik mövqeyini düzgün duymuş və mənəvi eybəcərliyi ifşa etməyə nail olmuşlar. Tamaşanın rejissoru Cahangir Novruzov haqlı olaraq həyat və gözəllik haqqında çürük təsəvvürə malik olanları ümumiləşdirir və onları həşərata bənzədir. Sənətkarın estetik münasibəti onu eybəcərliyə doğru qaldırır, onda satirik gülüş, tənqid və barışmazlıq duyğusu yaradır, mənəvi çürüklüyə qarşı mübarizəyə cəlb etdirir” [1]. “Aşnalar”ın teatr tamaşasına münasibət bildiren yazıların birində Bakı tamaşaçıları qarşısında teatrın uğurlarından bəhs edilərək göstərilir ki, “Cəmiyyətimizdə öz yerini tutmayanların şəxsi mənafeyi ictimai mənafedən üstün tutanların, asan yolla qazanc əldə etmək istəyənlərin mənəvi siması tamaşada açılır. Tələbkar Bakı tamaşaçılarının hərarətli alqışları altında pərdə enir” [2].

O dövrdə teatrın yaradıcılıq işinə bütövlükdə yanaşan teatrşünas İlham Rəhimli həm “Dramaturgiya və teatr” (1981) adlı əsərində, həm də “Kommunist” qəzetinin 23 sentyabr 1981-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Yaradıcılıq eh-tirası və sənət ciddiliyi” adlı eyni məzmunlu yazılarında Şəki Teatrının Bakı qastrolları haqqında maraqlı müsbət və tənqidi fikirlər söyləmişdir. Teatrşünas yazmışdır: “Şəki teatrında repertuar əlvanlığı üslub istiqamətini, üslub istiqaməti ilə ideya istiqamətini müəyyənləşdirir. Teatr antipodlara, riyakarlığa, mənsəbpərəstliyə, əqidəsizliyə, müharibə qızıqdıranlara, nadanlığa qarşı mübarizə platformasında dayanıb...” [10, s.123-128].

Məlumdur ki, ailə münasibətləri, onun mənəvi möhkəmliyi və saflığı mühüm sosial problem kimi hamını düşündürür, ailənin formalaşması, onun mənəvi saflığı dövlətin əsas qayəsinə çevrilir. Azərbaycan ədəbiyyatında ailə münasibətlərinə dair çoxlu əsərin yazılması da bununla bağlı olmuşdur. Teatrın yaradıcı kollektivi bu mövzunu əsas götürərək şəkili şair, dramaturq Arif Abdullazadənin “Evlərin axşamları” pyesini tamaşaya qoymuşdur.

1981-ci ildə Şəki teatri öz repertuarında Şəkiddə yazıb yaradan dramaturqların da əsərlərinə yer vermişdir. Şəkili dramaturq Məmməd Şəkilinin “Hökm” pyesi bu qəbildəndir. İkihissəli “Hökm” dramının mövzusu qanun müdafiəçisi olan hüquqşünasların həyatından götürülmüşdür. Dramın əsasında Sovet qanunlarının keşiyində dayanan, ədalətin müdafiəçisi olan insanların ruhən, qəlbən saf, təmiz olması ideyası dayanmışdır. Əsərlə tanış olduqda görürük ki, hadisələrin mərkəzində ali təhsilli hüquqşünas Orxan Talıbxanov durur.

Əsərdə təsvir edilən hadisələr müəllifin yaşayıb yaratdığı Şəki şəhərində baş vermiş hadisələrin bədiiləşmiş təzahürü idi. Bu realist təsvirə və obyektiv əks etdirməyə görə, M.Çələbiyev (Şəkili) siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Lakin Şəki şəhər prokuroru Əli Hacıyevin bilavasitə köməyi və dəstəyi ilə bu gözəl səhnə əsəri 1981-ci ildə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Canahgir Novruzov olmuşdur.

1982-ci ildə teatrın repertuarı “Ömrün sorağında” (N.Hacıyev), “Dadaşbala əməliyyatı” (R.Əlizadə), “Adsız ulduz” (A.Sebastian), “Sərgüzəşti vəzir xan-Lənkəran” (M.F.Axundov), “Knyaz” (H.Cavid), “Həyatın dibində” (M.Qorki) kimi əsərlərlə zəngin olmuş, böyük tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır. “Şəki fəhləsi” qəzetinin 1982-ci il nömrələrində bu sənət əsərlərinin səhnə quruluşu və aktyor çıxışları ilə bağlı Məmməd Çələbiyevin (Şəkilinin), A.Salamovun, R.Yusifovun, A.Qafarovun, E.Ağayevin, Ə.Rəhimlinin resenziyaları dərc edilmişdir.

1982-ci il teatr mövsümündə Şəki teatrı kollektivi daha bir inamlı addım ataraq görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin “Knyaz” əsərini səhnələşdirmişdir. Tamaşanın aktyor çıxışları uğurlu olmuş, Knyaz (Muxtar İbadov), Axton (Novruz Cəfərov), Jasmen (Şahzadə Babayeva), Marqo (Mahirə Əliyeva) və Jarqo (İbrahim Əliyev) surətləri öz reallığı, dolğunluğu ilə tamaşaçıların yaddaşına əbədlilik yazılmışdır. Gənc bəstəkar Cavanşir Quliyevin musiqisi əsərə xüsusi dolğunluq gətirmişdir.

1983-cü ildə Teatr yenidən yerli dramaturqların yaradıcılığına müraciət etmişdir.

S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının M.Çələbiyevin (Şəkili) “Xatalı Qabil” əsərinin tamaşasına öz münasibətini bildirən XX əsrin görkəmli marifçi pedaqoqu T.Qaffarov yazmışdır: “Teatr “Xatalı Qabil” əsərini tamaşaya qoymaqla müasir dövr üçün sosial-mənəvi saflıq uğrunda ən aktual bir məsələnin həllinə öz töhfəsini vermişdir” [9].

1984-cü ildə teatrın geniş tamaşaçı kütləsinin mühakiməsinə verilmiş “Tapşırığa gedirəm” pyesi gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayan əsər kimi böyük tamaşaçı rəğbəti qazanmışlar. Respublika mətbuatında bu tamaşa ilə bağlı çoxlu fikirlər yazılmış, peşəkar aktyor heyətinin ünvanına xoş sözlər deyilmişdir. Birində oxuyuruq: “Əsərin müəllifi və quruluşçu rejissoru Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi H.Ataşiyevdir. Müəllif əsərdə Ə.Cəbrayilovun əmək və cəbhə həyatından götürülmüş epizodları üzvi şəkildə birləşdirərək xeyir və şər, vicdan və alçaqlıq, saflıq və naqislik, insana, vətənə, torpağa, əməyə məhəbbət kimi həyatı problemlərin həllinə çalışmışdır” [3].

1985-ci ildə Şəki teatrında xüsusi dəsti-xətti olan Hüseynağa Atakişiyev Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrına baş rejissor təyin olunduqdan son-

ra istedadlı teatrşünas Cahangir Novruzov həmin ildən Şəki teatrının baş rejissoru təyin olunur. Professor İ.Kərimov haqlı olaraq 1983-2000-ci illəri müasirlik və müasir üslub anlayışları ətrafında mübahisələr dövrü adlandırır.

Şəki teatrı nümunəvi fəaliyyəti ilə bağlı 1987-ci ildə bu qastrollarını Azərbaycan kənarda keçirən iki teatrdan biri olmuşdur. S.Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının kollektivi Litvanın paytaxtı Vilnüsdə, S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının Kollektivi isə Tatarıstan MSSR-in paytaxtı Kazanda səhnə sənətimizi təmsil etmişlər.

80-cı illərin sonlarında yenidənqurma siyasətinin abı-havası respublikanın mədəni həyatına sirayət etdiyi kimi, Şəki mədəni mühiti üçün də xarakterik idi. 1987-ci ilin yanvarında Sovet İKP MK-nın xüsusi plenumunda irəli sürülən bu yeniləşmə, yenidənqurma ideya xətti ölkənin ideoloji həyatında mühüm dəyişiklik yaratmışdır. “Şəki fəhləsi” qəzetinə mü sahibəsində Şəki Teatrının direktoru Nazim Bilalov: “Teatr və yenidənqurma. Yəqin ki, təzə mövsümdə yeniləşmənin ab-havası sizin teatrdə da hiss ediləcəkdir? sualını cavablandıraraq demişdir: “Buna şübhə ola bilməz. Artıq yeni qayda ilə işləməyə başlamışıq. Hazırda müasir teatr necə olmalıdır? sualı ətrafında canlı mübahisələr gedir. Yekdil rəy belədir: “Teatr sənəti adamların tərbiyə edilməsində, onların mənən yeniləşməsində, bədii həqiqətin üzə çıxarılmasında əvəzsiz rol oynayır” [8].

80-cı illərin sonunda Şəki teatrının aktyor və rejissor qrupu qardaş Türkiyə ilə ədəbi və mədəni münasibətlərin yüksək mərhələsini və cəmiyyətə olan fəal münasibəti nəzərə alaraq böyük türk yazıçısı Əziz Nesinin yaradıcılığına yenidən müraciət edərək onun “Böyük gülüş içərisində faciə” adlı pyesini səhnələşdirmişdir.

Şəki teatrı yarandığı gündən canlı həyatla yaşamış, təəssüf ki, 80-cı illərin sonlarında SSRİ-də başlayan sosial-iqtisadi, mədəni böhran və keçid dövrünün ağır çətinlikləri Şəki teatrından da yan keçməmişdir. Bu illərdə teatr tamaşalarına tamaşaçı gəlişi olduqca azalmış, ciddi maliyyə əngəllikləri yaranmışdı. Teatrın kollektivinin əksər üzvləri maliyyə çətinlikləri ucbatından səhnədən aralandı. Teatrın repertuarı iflic vəziyyətinə düşdü. Bu böyük sənət ocağının qapıları yalnız ümumşəhər tədbirləri zamanı açıldı. Cəmiyyətin mədəni həyatında böyük nüfuzu və rolu olan bu mədəniyyət ocağının sükutu Şəki sənətsevərlərinin və Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin rəhbərliyini dərinəndən narahat etdi. Teatrın fəaliyyətinin bərpa olunması üçün ciddi tədbirlər görüldü. 1990-cı ildə cəmiyyətin bütün sahələrində süstlük, durğunluq baş verməsinə baxmayaraq, Şəki Teatrının kollektivi fəaliyyətini günün tələbləri səviyyəsində qurmağa cəhd edərək əhaliyə mədəni xidmətini davam etdirmişdir. Bu fikri bizə söyləməyə əsas verən teatrın həmin ilin iclas protokollarının məzmunudur.

Cəmiyyətdə siyasi və iqtisadi müstəqillik uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi bir zamanda Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi siyasi məzmunu ilə daha kəsərli səciyyələnən əsərləri səhnəyə gətirmişdir. 1992-ci ildə XX əsr Azərbaycan poeziyasının dahisi olan B.Vahabzadənin dramaturji yaradıcılığının gözəl nümunələrindən olan “Hara gedir bu dünya?” adlı səhnə əsəri teatr aləmində mühüm bir hadisəyə çevrildi. Teatr Şəki səhnəsində seyr edən tamaşaçı İ.İsmayıl yazır: “B.Vahabzadənin “Hara gedir bu dünya?” tamaşasına S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının salonunda baxanlar müəllifin əsərdə qaldırdığı problemlərə, insan mənəviyyatına, mühitin ağırlı cəhətlərinə etinasız qalmadılar. Həm də maraqlı burasıdır ki, “Hara gedir bu dünya?” tamaşası M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı kollektivinin yozumunda təqdim edilirdi” [6].

1994-95-ci illərdə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının səhnələşdirdiyi əsərlər sırasında Əziz Nesinin “Toros canavarı” (1994) və Mustay Kərimin “Ay tutulan gecə” əsərləri mühüm yer tutmuşdur. Hər iki əsər gənc və istedadlı rejissor Mirbala Səlimli tərəfindən səhnələşdirilmişdir. 1996-cı ildə onun rus dramaturgiyasına müraciət edərək Leonid Solovyov və Vitkoviçin “Salam, Molla Nəsrəddin” əsərini səhnələşdirməsi geniş tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır.

1997-ci ildə Şəki teatri yeni mövsümə türk yazıçısı Nazim Hikmətin “Bayramın birinci günü” dramı ilə başlamışdır. Bu əsər Şəki teatrının türk dramaturgiyası səhifəsinə yeni bir qiymətli əlavəsi idi. “Bayramın birinci günü” tamaşasının quruluşçu rejissoru, istedadlı rejissor Mirbala Səlimov, quruluşçu rəssam isə Söhrab Ərəbov idi. Bu əsərdə bir çox ciddi sosial-ictimai problemlər bütün kəskinliyi ilə meydana qoyulmuşdur.

Şəki Teatrının tarixini vərəqləyəndə onun solmaz və şanlı səhifələrində türk xalqlarının, eləcə də dünya xalqlarının dramaturgiyasının bədii vüsətli, romantik pafoslu, dərin mündəricəli əsərləri diqqəti cəlb edir. Klassikliyi həmişə müasirliklə vəhdətdə götürən və daim yenilik axtarışlarında olan Şəki Teatrının kollektivi 1998-ci ilin teatr mövsümündə Özbək dramaturqu Şərəf Başbəyovun yaradıcılığına müraciət edərək onun “Dəmir qadın” əsərini ilk dəfə olaraq rejissor Mirbala Səlimlinin təqdimatında öz repertuarına çıxartdı. Dramaturq baş qəhrəman Kuçqarın şəxsində mənəviyyatı puç olan insanların faciəsini ümumiləşdirmişdir.

1990-cı ildən 2000-ci ilədək Şəki teatri respublikamızın digər mədəniyyət ocaqları kimi ağır, iqtisadi və maliyyə çətinlikləri yaşadı. Teatrın direktoru Hikmət Nəbiyevin təbircə desək, 1992-ci ildən sonra bütün teatrlarda olduğu kimi, bizim teatrimiz də maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdi. Lakin teatrın yaradıcı və texniki heyəti hər şeyə dözdülər və teatrdə yanan o müqəddəs şamı sönməyə qoymadılar, yaşatdılar və yaşadılar. İyirmi beş il ərzində teatrın istər daxilində, is-

tərsə də xaricində təmir işi aparmaq demək olar ki, heç kəsi maraqlandırmadı. Lakin ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin işə qarışması ilə mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlu teatrın təmirə böyük ehtiyacı ilə bağlı teatrın üst da-mının, səhnəsinin və zalının əsaslı təmiri üçün vəsait ayrılmasına sərəncam verdi. Həqiqətən, teatr binası dövlətin qayğısı nəticəsində dağılmaqdan xilas oldu. O zaman Şəki teatrının direktoru Nizami Abbasovun rəhbərliyi ilə teatr əsaslı təmir olundu. Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Əşrəf Məmmədov teatr ətrafında gözəl bir “teatr meydanı”nın salınması üçün tapşırıqlar verdi. Tez bir zaman ərzində aktyorların sözü ilə desək, “evlərinin üstü” təmir olundu. Zalı, səhnəni yeni, müasir standartlara cavab verən bir üsulda təmir etdilər. Hazırda Şəkiddə ölkə rəhbəri İlham Əliyevin xüsusi sərəncamı ilə yenidən tikilmiş gözəl və yaraşqlı teatr binası tamaşaçıların ixtiyarına verilmişdir. İstedadlı rejissor Mir-bala Səlimlinin səhnələşdirdiyi aktual mövzulu əsərlərin nümayişi ilə bu gözəl məkan tez-tez tamaşaçılarını öz qoynuna alır.

Tədqiqatımıza yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, Şəkinin teatral həyatı ilə bağlı nəinki ümumi şəkildə tədqiqat aparmaq, qətiyyətlə demək olar ki, bu teatrın hər bir inkişaf mərhələsi, teatrın yetirdiyi hər bir ulduz haqqında belə geniş həcmli tədqiqat aparmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev M. Gənc kollektivin axtarışları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1981, 27 noyabr.
2. Ağayev E. “Aşnalar” Bakı şəhərində. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1981, 22 sentyabr.
3. Əzizova V. “Tapşırığa gedirəm”. “Sovet kəndi”, qəz., Bakı, 1985, 1 iyun.
4. Həsənov L. Səhnəyə həsr olunmuş həyat. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1964, 1 avqust
5. Hüseynova Z, Maarif T. Yandı ki, yansın. Bakı: Araz, 2001, 112 s.
6. İsmayıl İ. “Hara gedir bu dünya?” “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1992, 4 fevral.
7. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Maarif, 2002, 576 s.
8. Qaffarov A. Yeni mövsümün qayğıları. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1987, 11 avqust.
9. Qaffarov T. Obrazın mənəvi aləmi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1983, 28 yanvar.
10. Rəhimli İ. Dramaturgiya və teatr. Bakı: Gənclik, 1988.
11. Zamanov A. Axtarış yollarında. “Kommunist”, qəz., Bakı, 1977, 30 yan-var.

TEXNİKA ELMLƏRİ**UOT 002****ELEKTRİK MAŞINLARINDA VƏ ELEKTROMEXANİKİ
QURĞULARDA İSTİFADƏ OLUNAN ELEKTROTEXNİKİ
MATERİALLARIN KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT**

Dürdanə Fərhad qızı RÜSTƏMOVA

*Qərbi Kaspi Universiteti
Fizika üzrə fəlsəfə doktoru
rustamava@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə elektrik maşınqayırma sənayesində istifadə edilən elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət üsulu və vasitələri təhlil edilmişdir. Nəticə olaraq materialların bir sıra nəzarət və sınaq prosedurlarının dolayı yolla aparılaraq məmulatların etibarlılıq resurslarının qorunması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: Elektrik maşınları, elektrotexniki, elektrik izolyasiyası, elektromexaniki

РЕЗЮМЕ**КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ЭЛЕКТРОТЕХНИЧЕСКИХ
МАТЕРИАЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ
МАШИНАХ И ЭЛЕКТРОМЕХАНИЧЕСКИХ УСТРОЙСТВАХ**

В статье рассматриваются методы и средства контроля качества электротехнических материалов, используемых при производстве электромеханических изделий массового назначения. Предлагается новый подход, заключающийся в косвенном контроле параметров материалов с целью сбережения ресурса их надежности.

Ключевые слова: электрические машины, электрооборудование, электроизоляция, электромеханика

ABSTRACT

**QUALITY CONTROL OF ELECTROTECHNICAL MATERIALS
USED IN ELECTRICAL MACHINES AND ELECTROMECHANICAL
DEVICES**

The paper has dealt with quality monitoring of electro-technical materials while mass production of the electromechanical units. The indirect technique to materials quality monitoring is proposed for their reliability resources saving.

Keywords: Electrical machines, electrotechnical, electrical insulating, electromechanical

Elektrik maşınlarında və elektrik təchizatı sistemlərində elektrik cərəyanını keçirməyən (yəni böyük cərəyan müqavimətinə malik) dielektrik xüsusiyyətlərinə malik olan materiallardan istifadə olunur. Bu materiallar elektrik maşınlarının elektrik cərəyanı daşıyan hissələrinin izolyasiyası üçün istifadə olunur. Elektrik izolyasiya materialları yalnız cərəyan daşıyan hissələri ayırmaq üçün deyil, həm də elektrik cərəyanının təhlükəli təsirlərindən qorunmaq üçün nəzərdə tutulub.

Elektrik izolyasiya materialları sənayenin bütün sahələrində maşınqayırma, elektroenergetikada, radiotexnikada, bütün elektrik şəbəkələrində geniş tətbiq olunur. Elektrik avadanlıqlarının normal işləməsi və ya elektrik təchizatı sisteminin təhlükəsizliyi əsasən onlarda izolyasiya materialı kimi istifadə olunan dielektriklərdən asılıdır. Elektrik izolyasiyası üçün nəzərdə tutulan materialın bəzi parametrləri onların keyfiyyətini və imkanlarını müəyyənləşdirir.

İzolyasiya materiallarının istifadəsi ilk növbədə elektrik avadanlıqlarının təhlükəsizliyini təmin etməlidir. İzolyasiyanın bütövlüyü elektrik cərəyanının təhlükəsiz istismarının açarıdır. Elektrik avadanlıqlarını zədələnmiş izolyasiya ilə istifadə etmək çox təhlükəlidir. Kiçik bir elektrik cərəyanının sızması həm elektrik qurğularının sıradan çıxmasına, həm də insan tələfatına səbəb ola bilər.

Elektrotexnika sənayesinin mühüm istiqamətlərindən biri elektrotexniki materialların istehsalıdır. Bu proses böyük həcmdə əmək enerjisi və nadir materialların (mis, alüminium, elektrotexniki polad və s.) sərfi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, istehsal olunan elektrotexniki məmulatların (elektrik maşınları, intiqallar, muftalar, turbinlər və s.) əsas səmərəlilik, etibarlılıq və təhlükəsizlik göstəriciləri bilavasitə elektrik maşınlarının keyfiyyətindən asılıdır.

Müasir elektrotexnika sənayesinin mühüm sahələrindən biri elektrik maşınqayırmasıdır. Belə ki, bu sahə geniş tətbiq dairəsinə və çoxsaylı istehlakçılara malik olan elektromexaniki qurğuların (elektrik maşınları, nasoslar, muftalar və

s. bu kimi elektrik və mexaniki enerjilərin bir-birinə çevrilməsini təmin edən məmulatlar) kütləvi istehsalını həyata keçirir [1].

Elektrik maşınları mürəkkəb (çoxelementli, hərəkət edən hissələri olan) quruluşa malik olmaqla kütləvi istehsal zamanı müxtəlif növ materialların və əlvan metalların (naqillər, elektrotexniki polad, izolyasiya və hopdurucu materiallar, elektriki kontakt materialları, fırçalar və s.) külli miqdarda istifadəsini tələb edir. İstifadə edilən elektrotexniki materiallar bir tərəfdən onların istehsalı çərçivəsində müvafiq keyfiyyət və səmərəlilik göstəricilərinə malik olmalıdır. Eyni zamanda, digər tərəfdən istifadə olunduqları elektromexaniki qurğuların iş rejimləri və hazırlanma texnologiyasının tələblərinə cavab verməlidir.

Elektromexaniki qurğularda istifadə olunan elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət üç mərhələdə həyata keçirilməlidir:

- 1) materialların istehsalı prosesində;
- 2) elektromexaniki qurğuların istehsalında;
- 3) elektromexaniki qurğuların istismarında.

Qeyd olunan üç mərhələ həm zaman, həm də məkan baxımından bir-birindən ayrılır. Ona görə də onlarla həyata keçirilən keyfiyyətə nəzarət üsul vasitələri də bir-birindən fərqlənir [1].

Elektromexaniki materialların istehsalında keyfiyyətə nəzarət və onun idarə edilməsi üsul və vasitələri (digər istehsal sahələri kimi) kifayət qədər işlənmişdir və inkişaf etməkdədir.

Elektromexaniki qurğuların istehsalında istifadə edilən elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1) giriş nəzarəti, yəni təchizat müəssisəsində alınan materialların keyfiyyətinin ilkin yoxlanması;
- 2) elektromexaniki qurğuların ayrı-ayrı qovşaqlarının hazırlanması (istehsalı) və yığılması zamanı onların keyfiyyətinə nəzarət prosesində materialların parametrlərinə bilavasitə və ya dolayı nəzarət;
- 3) yığılmış elektromexaniki qurğuların (çıxış məhsulu) keyfiyyət və səmərəlilik göstəricilərinin standartlara və texniki şərtlərə uyğunluğunu təyin etmək məqsədilə keçirilən nəzarət, sınaq və diaqnostika zamanı qurğunun istehsalında istifadə olunmuş elektrotexniki materialların parametrlərinə bilavasitə və ya dolayı nəzarət.

Elektromexaniki qurğuların istismarı prosesində də materialların işçi və rejim parametrlərinə bilavasitə və ya dolayı nəzarət həyata keçirilir. Hal-hazırda bu istiqamətdə yeni yaxınlaşma - sərt qrafiklə profilaktikadan faktiki vəziyyətə görə profilaktikaya keçid daha böyük texniki-iqtisadi səmərə verir [2,3].

Bu məqsədlə elektromexaniki qurğuların istehsalında elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət məsələlərinə baxılır. Bu qoyulmuş elektrotexniki

materialların keyfiyyətinə nəzarət və onun idarə edilməsində, məhz, ikinci istiqamətdə (elektromexaniki qurğuların istehsalı prosesində) hələlik həllini tapmamış bir sıra aktual problemlərlə bağlıdır. Belə ki, elektromexaniki qurğuların istehsalı prosesində istifadə olunan materiallar müxtəlif təsirlərə (mexaniki, elektrik, elektromaqnit, istilik və s.) məruz qalır, ona görə də onların parametrləri və xarakteristikalarında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu dəyişikliklərə və onların yaratdıqları fəsadlara (defektlərə), eyni zamanda materialların istehsal olunan elektrotexniki məmulatların keyfiyyətinə, etibarlılığına və təhlükəsizliyinə göstərdikləri təsirlərə operativ-texnoloji və statistik nəzarət keyfiyyətinə idarə olunmasının vacib mərhələləridir.

Elektromexaniki qurğuların ən geniş sinfini təşkil edən elektrik maşınlarının istehsalı prosesində aşağıdakı sınaqlar (yoxlamalar) həyata keçirilir [4].

- 1) elektrik izolyasiyasının sınağı;
- 2) dolaqların “soyuq” müqavimətlərinin ölçülməsi;
- 3) dolaqların birləşmə sxemi və sarğacın sayına nəzarət;
- 4) maqnit simmetriyasına nəzarət;
- 5) cərəyəngötürmə qovşaqlarına nəzarət;
- 6) yastıqların texniki vəziyyətinə nəzarət.

Yuxarıda göstərilən sınaq-nəzarət işləri adətən yığma və ya sarıma sexlərinin nəzarət-ölçmə qurğuları tərəfindən müvafiq metodikalar əsasında həyata keçirilir.

Yuxarıda göstərilən sınaq - nəzarət işləri adətən yığma və ya sarıma sexlərinin nəzarət-ölçmə qurğuları tərəfindən müvafiq metodikalar əsasında həyata keçirilir.

İstehsal prosesində həyata keçirilən sınaqların məqsədi elektrik maşınlarının vacib qovşaqlarının texniki normalara uyğunluğunun yoxlanılması və maşının yük altında sınaqlara hazırlanmasıdır. Bu sınaqlar zamanı müvafiq qovşaqların parametrlərinin nominal qiymətlərdən meylətmələri təyin edilir, eləcə də elektrik maşınlarının elektriki, maqnit və mexaniki simmetriyaları (parametrlərin fəzələrə və qütblərə görə fərqlənməsi) müəyyənəndirilir. Bu nəticələr elektrik maşınlarının yük altında sınaqlardan alınan nəticələrlə birlikdə istehsal texnologiyasının cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun təkmiləşdirilməsi tədbirlərinin işlənilməsi üçün vacib informasiya hasil etməyə imkan verir.

Yığılmış hər bir elektrik maşını müvafiq standartlara və texniki şərtlərə cavab verməlidir. DÜİST 183-74 fırlanan elektrik maşınlarına güc, gərginlik və tezlik məhdudiyyəti olmadan qoyulan texniki tələbləri müəyyən edir. İstehsal olunmuş elektrik maşınlarının bu standartda uyğunluğunu yoxlamaq üçün onların keyfiyyətinə nəzarət və sınaq işləri aparılır. Ümumi təyinatlı elektrik maşınlarının sınaq proqramı DÜİST 183-74 standartında bu proqram üzrə, ümumi sınaq

metodları isə DÜİST 11828-75 standartında müəyyənləşdirilmişdir.

Bu standartlara müvafiq olaraq aşağıdakı sınaqlar həyata keçirilməlidir [4]:

- qəbul sınaqları;
- təhvil-təslim sınaqları;
- periodik (vaxtaşırı) sınaqlar;
- tipik (nümunə) sınaqları.

Sınaq - obyektin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının eksperiment yolu ilə (ona təsir nəticəsi kimi, onun işlənməsi zamanı, obyektin yaxud təsirin modelləşdirilməsi zamanı) təyin edilməsini nəzərdə tutur.

Qəbul sınağı - təcrübi elektrik maşınlarının nümunəsində aparılmalıdır və bu sınağın nəticəsi maşının istehsalına başlamaq üçün qərar verilməsinə əsasdır.

Təhvil - təslim sınaqlarına kütləvi istehsalda hər bir hazırlanmış maşın məruz qalır. Əgər sınaq nəticələri müsbət olarsa, onda məhsul istehlakçıya göndərilmək üçün yararlı hesab edilir, əks təqdirdə zay məhsul kimi elektrik maşınları diaqnostikadan keçirilməli və onun nasazlığı müəyyən edilib aradan qaldırılmalıdır.

Periodik sınaqlar ayrı-ayrı maşın növlərinə rəğmən texniki şərtlərdə, yaxud standartlarda qoyulmuş müddətdə və proqrama uyğun olaraq aparılır. Periodik sınaqlar tam proqram üzrə aparılmalıdır. Periodik sınaqların nəticələri müvafiq maşın seriyasının gələcək buraxılışı üçün əsasdır.

Tipik sınaqlar elektrik maşınlarının konstruksiyanın, materialın yaxud texnologiyanın dəyişdirilməsi və modernləşdirilməsi zamanı aparılır (əgər bu dəyişikliklər maşının xarakteristikalarına təsir edə bilərsə).

Tipik sınaq proqramına müvafiq parametrlərin yoxlanması daxildir və ona görə də bəzi parametrlər bu zaman dəyişdirilə bilər.

Yuxarıda sadalanan sınaqlar müxtəlif ölkələrdə müvafiq normalar (normativ baza) əsasında həyata keçirilir, lakin bu sınaqların standartları və proqramları arasında ümumi cəhətlər yoxdur.

183-74 standartına uyğun olaraq qəbul sınaqlarının proqramı aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) dolaqların izolyasiyasının müqavimətinin (maşının gövdəsinə nəzərən və dolaqlararası) və dolaqların müqavimətinin (sabit cərəyanda və praktiki soyuq vəziyyətdə) ölçülməsi;

2) transformasiya əmsalının təyini (faz rotorlu mühərriklər üçün);

3) dolaqların izolyasiyasının elektriki möhkəmliyə sınaqları (maşının gövdəsinə nəzərən və dolaqlararası), eləcə də statorun və faz rotorunun dolaqlararası izolyasiyasının elektriki möhkəmliyə sınağı;

4) yüksüz işləmə (y.i.) cərəyanı və güc itkilərinin (tələb olunan gücün) təyini;

- 5) qısa qapanma (q.q.) cərəyanı və güc itkilərinin təyini;
- 6) maşının artırılmış fırlanma tezliyinə və qızmağa sınaqları;
- 7) faydalı iş əmsalı (f.i.ə.), güc əmsalı və sürüşmənin təyini;
- 8) izafi cərəyana görə qısa müddətli sınaq;
- 9) işəsalma maksimum və minimal fırlanma momentlərinin, eləcə də işəsalma fırlanma momentinin və cərəyanın (qısa qapanmış rotorlu mühərriklər üçün) təyini;

10) vibrasiya və küylərin ölçülməsi.

Təhvil - təslim sınaqlarının həyata keçirilməsində çox vaxt tələb edən və kütləvi sınaqların aparılması baxımından mürəkkəb olan mərhələlər dolayı yolla aparılır. Buna misal olaraq, elektrik maşınlarının nominal parametrlərinin (f.i.ə., güc əmsalı, $M_{\max}$, $M_{\min}$, M_i , I_i) y.i. (yüksüz işləmə) və q.q. (qısaqapanma) (5 və 6 mərhələləri) sınaqlarında alınan nəticələr əsasında dolayı yolla təyini və nəzarətini göstərmək olar [5].

Təhvil - təslim sınaqlarında maşının bir sıra əsas göstəriciləri: fırlanan hissələrin mexaniki möhkəmliyi, izolyasiya müqaviməti və onun elektrik möhkəmliyi, maşının işçi xarakteristikaları yoxlanılır. Bu proqram qəbul sınaqları proqramına nisbətən sadədir, lakin onun hər bir istehsal olunan maşına tətbiqi əmək, vaxt və texniki vasitələrin şərti nöqtəyi-nəzərindən daha mürəkkəb və tutumlu olmasına gətirir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, bu sınaqların əmək və vaxt tutumu elektrik maşınlarının istehsalına sərf olunan ümumi əmək və vaxt məsrəflərinin təxminən 13 %-ni təşkil edir [6]. Ona görə də elektrik maşınlarının istehsalı proseslərinin avtomatlaşdırılması istiqamətində təhvil-təslim sınaqlarının avtomatlaşdırılması ön plana çəkilir. Normal olaraq bir elektrik maşınlarının təhvil-təslim sınaqlarına maşının tipindən asılı olaraq (3-35) saat vaxt tələb olunur. Təhvil - təslim sınaqlarının avtomatlaşdırılması hesabına belə vaxt sərfini 15 dəqiqəyə endirmək mümkün olmuşdur [6].

Bütün maşın növləri üçün qəbul edilmiş DÜİST 11828-75 standartı uyğun olaraq elektrik maşınlarının istehsalında elektrotexniki materialların sınaq üsulları və vasitələri cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Elektrik maşınlarının istehsalında elektrotexniki materialların sınaqları

Sınaq obyektı	Ölçmə üsulu nəzarət	Nəzarət həddi	Əlavə şərtər
Dolaqların izolyasiyasının müqaviməti R_i	Ampermetr-voltmetr üsulu	$R_i > R_{imin} = U_{nom} / (1000 + P_{nom}/100)$ P_{nom} - EM-in nominal gücü	Sabit U_{nom} gərginliyi tətbiq etməklə
İzolyasiyanın möhkəmliyi	İzolyasiyanın deşilməsinə nəzarət	$I_{s\ max} = U_{sin}/R_{imin} < I_{sc.h.}$ $I_{sc.h.}$ - sızma cərəyanının həddi	Tezliyi 50Hz olan praktiki sinisoidal gərginlik U_{sin} altında, 1 dəq. müddətində
Qonşu (iç-içə) dolaqlar arasında izolyasiyanın möhkəmliyi	İzolyasiyanın deşilməsinə nəzarət	$I_{s\ max} = U_{sin}/R_{imin} < I_{sc.h.}$ $I_{sc.h.}$ - sızma cərəyanının həddi	q. q. rejimində artırılmış (1,3-1,5) U_{nom} gərginlik altında, 3-5 dəq. müddətində
Dolaq müqaviməti	Ampermetr-voltmetr üsulu	Hesabat qiyməti ilə müqayisə	Praktiki "soyuq" vəziyyətdə və sabit cərəyana görə

Kütləvi istehsalda gücü 15 kVt-a qədər, nominal gərginliyi 600 V olan mühərriklər üçün təhvil-təslim sınaqlar konveyerində yuxarıdakı sınaqları qısamüddətli sınaqlarla əvəz etmək olar və bunun üçün proqramına müəyyən təshihlər verilir.

Elektrotexniki materialların konstraksiyasında yüksək elektriki və mexaniki yükə məruz qalan, yəni daha ağır iş şəraitinə malik olan izolyasiyalar dolaqların pazardan çıxan yerlərində dolaq və gövdə izolyasiyalarıdır. Ona görə də elektrotexniki materialların izolyasiyası monolit olmalıdır. Bu isə elektroizolyasiya materiallarının və konstruksiyaların hazırlanma texnologiyasının səmərəliliyini artırmaqla əldə olunur [1].

Elektromexaniki məmulatların istehsalında elektrotexniki materialların izolyasiyalarının sınaqlarının mövcud üsul və vasitələrinin aşağıdakı nöqsanlarını qeyd etmək lazımdır:

- sınaqların ekstremal şəraitdə (yüksüz gərginliklər, cərəyanlar, izafı yükləmələr və s.) keçirilməsi, ona görə də həm izolə olunan məlumatların, həm də izolyasiya materiallarının işçi və etibarlılıq resurslarının (ehtiyatlarının) azaldılması;
- istər yerli nəzarət (elektrotexniki materialların istehsalı prosesində), istərsə də yığılmış maşınların sınaqları prosesində yalnız birtərəfli məhdudiyyətə əsaslanan normalardan istifadə olunması ("normadadır" və ya "normaya uyğun deyil"), ona görə də nəzarət olunan parametrlər barədə miqdarı informasiyanın

toplanmaması:

- yerli nəzarətdə və hazır məhsulun sənaye sınaqlarında əldə oluna biləcək, keyfiyyətə nəzarət və onun idarəedilməsi baxımından vacib olan statistik məlumatın yığılmaması və onların arasında korrelyasiyanın qiymətləndirilməməsi;
- giriş nəzarətinin aparılmaması və ya bu nəzarət aparıldıqda belə ondan səmərəli istifadə olunmaması.

Göstərilən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün ekstremal şərait tələb edən və ona görə də sınaq obyektlərinin (məmulatlar və onların hazırlanmasında istifadə edilən elektrotexniki materiallar) işçi və etibarlılıq resurslarına əsaslı təsir edən mövcud sınaq üsullarının ekstremal şərait tələb etməyən bilavasitə və ya dolayı üsullarla əvəz olunması istiqamətində tədqiqatların aparılması aktual elmi - texniki və texnoloji problemdir.

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov D.F. Elektrik maşınlarının istehsalında elektrotexniki materialların keyfiyyətinə nəzarət üsul və vasitələri. AzTu //Elmi əsərlər №2, cild V(18) Bakı-2006
2. Барков А.В., Баркова Н.А., Азовцев А.Ю. Мониторинг и диагностика роторных машин по вибрации. –Санкт-Петербург: 2000, 159 с.
3. Баркова Н.А. Введение в виброакустическую диагностику роторных машин и оборудования. –Санкт-Петербург: 2003, 160 с.
4. Коварский Е.М., Янко Ю.И. Испытание электрических машин., М.: «Энергоатомиздат», 1990, 320 с.
5. Гольдберг О.Д., Абдуллаев И.М., Абиев А.Н. Автоматизация контроля параметров и диагностика асинхронных двигателей, М.: «Энергоатомиздат», 1991, 160 с.
6. Гольдберго Д. Испытания электрических машин., М.: «Высшая школа», 1990, 255 с.

RİYAZİYYAT

UOT 51

PARABOLİK TIP TƏNLİKLƏRİN FURYE ÜSULU İLƏ HƏLLİNİN KOMPÜTERDƏ REALİZƏ OLUNMASI

Oqtay Qiyas oğlu ƏZİZOV

*Qərbi Kaspi Universiteti,
Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrası, r.ü.f.d.
oqtayazizov@mail.ru*

Cəvahirat Nadir qızı ŞİRİNOVA

*Qərbi Kaspi Universiteti,
“İnformasiya texnologiyaları və məşinlər” kafedrası
cavahirat93@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə parabolik tip tənliklərin Maple sistemində Furye üsulu ilə kompüterdə realizə olunması göstərilmişdir.

Açar sözlər: Parabolik tip tənlik, başlanğıc şərt, sərhəd şərtləri, Maple sistemi

Məqalədə parabolik tip tənliklərin Maple sistemində kanonik şəkə gətirilməsi və bircins sərhədşərtləri daxilində istilikkeçirmə tənliyinin Furye üsulu ilə həllinin tapılmasının kompüterdə realizə olunması göstərilmişdir. Baxılan misalların konkretliyi realizasiyanın ümumiliyinə heç bir xələl gətirmir və verilənləri əvəz etməklə bu alqoritmdən istifadə etmək olar.

1. Parabolik tiptənliklərin kanonik şəkə gətirilməsi

Məsələ 1. $u_{xx} - 4u_{xy} + 4u_{yy} - u_x + 3u_y + u = 0$ tənliyini kanonik şəkə gətirir.

Həlli. Məsələni Maple analitik hesablamalar sistemində həll edirik. Tənliyi daxil edək.

$$\begin{aligned} &\text{➤ } a:=1,-4,4,-1,3,1,0; \\ &\quad a := 1, -4, 4, -1, 3, 1, 0 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &\text{➤ } \text{equ}:=a[1]*\text{diff}(u(x,y),x,x)+a[2]*\text{diff}(u(x,y),x,y)+ \\ &a[3]*\text{diff}(u(x,y),y,y)+ a[4]*\text{diff}(u(x,y),x)+ \\ &a[5]*\text{diff}(u(x,y),y)+ a[6]*\text{diff}(u(x,y)) + a[7]=0; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{equ} := & \frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, y) - 4 \frac{\partial^2}{\partial x \partial y} u(x, y) + 4 \frac{\partial^2}{\partial y^2} u(x, y) - \frac{\partial}{\partial x} u(x, y) \\ & + 3 \frac{\partial}{\partial y} u(x, y) + u(x, y) = 0 \end{aligned}$$

Yüksək tərtib törəmə əmsallar matrisinin determinantını hesablayırıq.

$$\text{➤ } \text{eq}:=\text{ins}(\text{equ});$$

$$\begin{aligned} \text{eq} := & \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, y) \right) - 4 \left(\frac{\partial^2}{\partial x \partial y} u(x, y) \right) + 4 \left(\frac{\partial^2}{\partial y^2} u(x, y) \right) - \left(\frac{\partial}{\partial x} u(x, y) \right) \\ & + 3 \left(\frac{\partial}{\partial y} u(x, y) \right) + u(x, y) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &\text{➤ } A:=\text{linalg}[\text{matrix}](2,2, [\text{coeff}(\text{eq}, \text{diff}(u(x,x),x,x)), \\ &\text{coeff}(\text{eq}, \text{diff}(u(x,x),x,y))/2, \text{coeff}(\text{eq}, \text{diff}(u(x,x),y,y))/2, \\ &\text{coeff}(\text{eq}, \text{diff}(u(x,y),y,y))]); \end{aligned}$$

$$\text{➤ } \text{Delta}:=\text{simplifu}(\text{linalg}[\text{det}](A));$$

$$A := \begin{bmatrix} 1 & -2 \\ -2 & 4 \end{bmatrix}$$

$$\Delta := 0$$

Determinant sıfır olduğundan tənlik parabolik tiptir. Xarakteristik tənliyi qurub onu həll edirik.

$$\text{➤ } A[1,1]*z^2-2*A[1,2]*z+A[2,2]=0;$$

$$\text{res1}:=\text{solve}(A[1,1]*z^2-2*A[1,2]*z+A[2,2],z);$$

$$z^2 + 4z + 4 = 0$$

$$\text{res1} := -2, -2$$

$$\text{➤ } \text{subs}(y*y(x), \text{resl}[1]); \text{resl2}:=\text{dsolve}(\text{diff}(y(x),x)=\%, y(x));$$

$$\text{res2} := y(x) = 2x = C1$$

Xarakteristikaların bir ailəsini aldıq. Dəyişənlərin əvəz edilməsini daxil edirik.

$$\text{➤ } \text{res2}:=\text{subs}(y(x)=y), \text{res2});$$

$$res2 := y = 2x + C1$$

➤ $itr := \{xi = solve(res2, C1).eta = x\};$

$$itr := itr := \{\xi = y - 2x, \eta = x\}$$

Tənliyi kanonik şəkə gətiririk.

➤ $tr := solve(itr, \{x, y\});$

$PDEtools[dchange](tr, eq, itr, \{eta, xi\}, simplify) = 0;$

$$tr := \{x = \eta, y = \xi + 2\eta\}$$

$$\frac{\partial^2}{\partial \eta^2} u(\eta, \xi) + \frac{\partial}{\partial \xi} u(\eta, \xi) - \frac{\partial}{\partial \eta} u(\eta, \xi) + u(\eta, \xi) = 0$$

2. İstilikkeçirmə tənliyinin dəyişənlərinə ayrılma üsulu ilə həlli

Məsələ 2. $u_t = u_{xx}$ (1)

tənliyinin $\{(x; t) : 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}, t > 0\}$ oblastında bircins

$$u(0, t) = 0, \quad u\left(\frac{\pi}{2}, t\right) = 0 \quad (2)$$

sərhəd şərtlərini və

$$u(x, 0) = -\frac{2x}{\pi} + \sin x \quad (3)$$

başlanğıc şərtini ödəyən həllini tapın.

Həlli. Məsələni Maple sistemində Furiye üsulu ilə həlledək.

➤ $l := \frac{\pi}{2}; a := 1;$

$$l := \frac{\pi}{2}, \quad a = 1$$

➤ $eq := diff(u(x, t), t) - a^2 * diff(u(x, t), x, x) = 0; 0 < x, x < l, t > 0;$

$$equ := \frac{\partial}{\partial t} u(x, t) - \frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t) = 0$$

$$0 < x, \quad x < l, \quad 0 < t$$

$$\begin{aligned} &\text{init\_c} := u(x, 0) = \phi(x); \\ &\text{init\_c} := u(x, 0) = \phi(x) \end{aligned}$$

$$\text{bound\_c} := u(0, t) = 0, u(l, t) = 0$$

$$\phi := x \rightarrow -\frac{2x}{\pi} + \sin x$$

Axtarılan həlli dəyişənlərinə ayıraraq.

$$\begin{aligned} &\text{res} := \text{pdsolve}(\text{eq}, \text{HINT} = '*'); \\ &\text{res} := (u(x, t) = \_F1(x) \_F2(t)) \\ &\&where \left[\left\{ \frac{\partial}{\partial t} \_F2(t) = a^2 \_c1 \_F2(t), \frac{\partial^2}{\partial x^2} \_F1(x) = \_c1 \_F1(x) \right\} \right] \end{aligned}$$

$$\text{res1} := \text{op}(1, \text{res}); \text{res2} := \text{op}(2, \text{res});$$

$$\text{res1} := u(x, t) = \_F1(x) \_F2(t)$$

$$\text{res2} := \left[\left\{ \frac{\partial}{\partial t} \_F2(t) = a^2 \_c1 \_F2(t), \frac{\partial^2}{\partial x^2} \_F1(x) = \_c1 \_F1(x) \right\} \right]$$

$$\begin{aligned} &\text{res2}[1]: \\ &\left\{ \frac{\partial}{\partial t} \_F2(t) = a^2 \_c1 \_F2(t), \frac{\partial^2}{\partial x^2} \_F1(x) = \_c1 \_F1(x) \right\} \end{aligned}$$

$$\text{s1} := \text{op}(1, \text{res2}[1]); \text{s2} := \text{op}(2, \text{res2}[1]);$$

$$\begin{aligned} &\frac{\partial^2}{\partial x^2} \_F1(x) = \_c1 \_F1(x) \\ &\frac{\partial}{\partial t} \_F2(t) = a^2 \_c1 \_F2(t) \end{aligned}$$

Beləliklə, iki adi diferensial tənlik almış oluruq. Şturm-Liuvill məsələsini quraq. x dəyişəninə görə şərt bircins olduğundan $S1$ tənliyini əlverişli şəkildə yazırıq.

$$\text{eq1} := \text{lhs}(\text{s1}) + \text{lambd} * \_F1(x);$$

$$\text{eq1} := \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} \_F1(x) \right) + \lambda \_F1(x)$$

Bu tənliyin ümumi həllini tapıb sərhəd şərtlərinə görə bircins tənliklər sistemini qururuq.

$$\text{assume}(\text{lambd} > 0); \text{pdsolve}(\text{eq1}, \_F1(x));$$

$$_F1(x) = _C1 \sin(\sqrt{\lambda} x) + _C2 \cos(\sqrt{\lambda} x)$$

- `_F1:=unapply(rhs(%),x);`
- `e1:=_F1(0)=0; e2:=_F1(l)=0;`
- `sist:={e1,e2};`

$$_F1(x) = x \rightarrow _C1 \sin(\sqrt{\lambda} x) + _C2 \cos(\sqrt{\lambda} x)$$

$$e1 := _C2 = 0$$

$$e2 := _C1 \sin(\sqrt{\lambda} x) + _C2 \cos(\sqrt{\lambda} x) = 0$$

$$sist := \{ _C1 \sin(\sqrt{\lambda} x) + _C2 \cos(\sqrt{\lambda} x) = 0, _C2 = 0 \}$$

Bu sistemin determinantını hesablayırıq və sistemi həll edirik.

`>A:=linalg[genmatrix](sist:={_C1,_C2};`

$$A := \begin{bmatrix} \sin(\sqrt{\lambda} x) & \cos(\sqrt{\lambda} x) \\ 0 & 1 \end{bmatrix}$$

`Delta:=convert(linalg[det](A),trig);`

$$\Delta := \sin(\sqrt{\lambda} l)$$

- `_EnvallSolutions:=true;`
- `solve(Delta,lambda):`

$$\frac{\pi^2 _Z1 \sim^2}{l^2}$$

- `indets(%) minus {l};`
- `{_Z1~}`

➤ `subs(%[1]='k',%%);`

➤ `ev:=unapply(%,k);`

$$ev = k \rightarrow \frac{\pi^2 k^2}{l^2}$$

Uyğun məxsusi funksiyalar tapılır:

➤ `_F1:='_F1':assume(k,posint);`

➤ `subs(lambda=ev(k),eq1);`

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} _F1(x) \right) + \frac{\pi^2 k^2 _F1(x)}{l^2}$$

- `dsolve({%._F1(0)=0._F1(l)=0}._F1(x));`

$$_F1(x) = _C1 \sin\left(\frac{\pi k \sim x}{l}\right)$$

Məxsusi funksiyaları normallaşdırırıq:

➤ `rhs(%)/sqrt(int(rhs(%)^2,x=0..l));`

$$\frac{_C1 \sin\left(\frac{\pi k \sim x}{l}\right) \sqrt{2}}{\sqrt{_C1^2 l}}$$

➤ `simplify(% ,radikal,symbolic);`

➤ `ef:=unapply(%,(k,x));`

Beləliklə, Şturm-Liuvill məsələsinin məxsusi ədədləri və normallaşdırılmış məxsusi funksiyaları tapılır:

➤ `ef(k):ef(k,x);`

$$\frac{\pi^2 k \sim^2}{l^2}$$

$$\frac{\sin\left(\frac{\pi k \sim x}{l}\right) \sqrt{2}}{\sqrt{l}}$$

İndi ikinci S2diferensial tənliyi həll edək:

➤ `eq2:=lhs(s2)+a^2*ev(k)*_F2(t);`

$$eq2 := \left(\frac{\partial}{\partial t} _F2(t)\right) + \frac{a^2 \pi^2 k \sim^2 _F2(t)}{l^2}$$

➤ `dsolve(eq2,_F2(t));`

$$_F2(t) = _C2 e^{\left(-\frac{a^2 \pi^2 k \sim^2 t}{l^2}\right)}$$

Başlangıç tənliyi aşağıdakı sıra şəklində axtarıq.

➤ `spr:=Sum(C(k)*exp(-ev(k)*a^2*t)*ef(k,x),k=1..infinity);`

$$spr := \sum_{k \sim 1}^{\infty} \frac{C(k \sim) e^{\left(-\frac{a^2 \pi^2 k \sim^2 t}{l^2}\right)} \sin\left(\frac{\pi k \sim x}{l}\right) \sqrt{2}}{\sqrt{l}}$$

Başlangıç şərtlərdən istifadə edib Furye əmsalları hesablanır:

➤ $Ck := \text{Int}((\text{phi}(x) * \text{ef}(k, x), x=0..1); Ck := \text{value}(Ck);$

$$Ck := \int_0^1 \frac{(-\frac{\pi}{l}x + \sin x) \sin(\frac{\pi k \sim x}{l}) \sqrt{2}}{\sqrt{t}} dx$$

$$Ck := (-1)^{n+1} \frac{2\sqrt{2}}{\pi l k \sim (4k \sim^2 - 1)}$$

➤ $C := \text{unapply}(Ck, k);$

$$C := k \sim \rightarrow (-1)^{n+1} \frac{2\sqrt{2}}{\pi l k \sim (4k \sim^2 - 1)}$$

Nəticədə məsələnin formal həllini tapmış oluruq:

➤ $\text{sol} := \text{spr};$

$$\text{sol} := \frac{2\sqrt{2}}{\pi l} \sum_{k \sim=1}^{\infty} (-1)^{n+1} \frac{1}{k \sim (4k \sim^2 - 1)} e^{(-\frac{a^2 \pi^2 k \sim^2 t}{l^2})} \sin(\frac{\pi k \sim x}{l})$$

Bələliklə, (1)-(3) məsələsinin həlli tapılır:

$$u(x, t) = \frac{2\sqrt{2}}{\pi l} \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{n+1} \frac{1}{k(4k^2 - 1)} e^{(-\frac{a^2 \pi^2 k^2 t}{l^2})} \sin(\frac{\pi k x}{l})$$

l və a – nın qiymətlərini yerinə yazıb alırıq:

$$u(x, t) = \frac{4\sqrt{2}}{\pi^2} \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{n+1} \frac{1}{k(4k^2 - 1)} e^{-4k^2 t} \sin 2kx.$$

Ədəbiyyat:

1. Владимиров В.С. "Уравнения математической физики", М.: Наука, 1988.
2. Сочнева В.А. "Введение в математическую физику: методическое пособие", Казань: Казанский университет, 2014.
3. Əzizov O.Q. "Riyazifizikanınmetodları. Mühazirələr", Bakı 2010 (Elektronvəsait).

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

1. Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalında əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.

2. Məqalələr ingilis, azərbaycan, rus dillərində qəbul edilir.

3. Yazılar Microsoft Word yazı proqramında, (science@wcu.edu.az) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

* Məqalənin başlığı, müəllifin adı, ata adı, soyadı,

* İş yeri,

* Elektron ünvanı,

* Xülasə və açar sözlər.

4. Məqalə struktur etibarilə xülasə, giriş, alt başlıq və ya başlıqlardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmalıdır.

5. Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.

6. Xülasə 100-150 söz aralığında olmaqla, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.

7. Bütün məqalələrin orijinal dilindən asılı olmayaraq mütləq azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasələri və açar sözləri dərc edilməlidir.

8. Məqalədə UOT kodu göstərməlidir.

9. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

* Giriş,

* Tədqiqat işinin müzakirəsi

* Nəticələri

* İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərizə içərisində göstərməklə yalnız latın əlifbası ilə verilməlidir.

10. Şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS!

1. The Journal of Western Caspian University accepts previously unpublished, research papers, original works and review articles written by the author in the field of research.

2. Articles are accepted in English, Azerbaijani, Russian languages.

3. Entries should be sent in Microsoft Word writing program to the address

(science@wcu.edu.az). The following should be considered in the articles sent:

*The title of the article, the name, father's name and last name of the author.

*The occupation.

*E-mail address.

*Summary and key words.

4. The article must consist of introduction, sub-headings or headlines, conclusion and the list of used literature, by its structure.

5. The title of the article must be given above of every summary in the middle of the paper, **in bold** and capitalizing in three languages.

6. The summary must consist of 100-150 words and must be given in the original language and translated into two languages.

7. All three summaries must be the same in three languages.

8. The UDC code must be provided in article.

9. The article must consist of these:

Introduction

Description of research

Conclusion

The reference literature being in Russian, the source language must be indicated in brackets in Latin alphabet.

10. Pictures, drawing, graphics and tables must be in the text that clearly published. Captions must be written below the pictures, drawing and tables.

Məqalələr aşağıdakı ünvana göndərilir:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Məqalələrin online qəbulu: journal.wcu.edu.az

Статьи направляются по адресу:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Онлайн прием статей: journal.wcu.edu.az

Articles should be sending to the following address:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Submit online: journal.wcu.edu.az

<i>Formatı</i>	70×100 ¹ / ₁₆
<i>Həcmi</i>	F.ç.v. 7
<i>Sayı</i>	500

Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.